

K 1181

610102285

COBISS ©

БАЈА

НИЗ ВОДУ

0

ID=16056327

НИЗВОДУ

ОД ИСТОГ ПИСЦА

Biološki listići

izdanje Hrvatskog prirodoslovnog društva, Zagreb, 1918

Трагом живота и науке

издање Геце Кона, Београд 1931

Од живота до цивилизације

издање Геце Кона, Београд, 1933

Пастер

*Биографије знаменићих људи,
издање „Југоисшока“, Београд, 1937*

Приче Малога Здравка

*књига за децу, издање Рајковића и
Ђуковића, Београд, 1923*

Основи физиологије

*издање Државне штампарије,
Београд, 1923*

Homéothermie et Thermorégulation, I et II

Hermann éditeur, Paris, 1938

К 1781
12

УНКВ. БИБЛИОТЕКА

И. Бр. 102285

ИВАН БАЈА

НИЗ ВОДУ

— РАЗГОВОРИ УДВОЈЕ —

БЕОГРАД

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН АД.

Кнез Михаилова улица 12

1938

УСПОМЕНИ

свога

ОЦА

Путовање

У Сави, код Купинова, покупивши мреже, два су пријатеља разговарала у летњој ноћи на води.

Један рече:

— Посматрајући овај пуни месец, на коме човек види оно што замисли, размишљам како би његови становници, кад би их било и кад би живели као ми на земљи, провели свој век на једној тачки тог малог светлог котура, и да би мало коме од њих било дато да зађе мало даље унаоколо оног места где се родио; а већ обићи да целог, било би подвиг којим би се ретки појединци истакли за цео свој живот у очима својих суграђана. Таква је наша судбина: живети на једној од најмањих планета а не моћи ни њу видети. Оставићу овај свет са једном једином неиспуњеном жељом, а то је што га нисам могао видети. Надам се да ћу на другоме свету бити боље среће; уверен сам чак да ми већ сада на њему ништа није непознато.

Други настави:

— Путовање је моја незадовољена страст. Мирис железничких станица ме опија; брод који напушта луку кида кончиће којим је везан за моје срце. Ни најученији људи, ни највећи умет-

ници не улевају ми оно радознано поштовање као далеки путници и стари поморци у чијим се ведрим очима огледа далеки свет. Јер никакво учење, ништа не може дати човеку ону независност и ширину духа као искуство дугих путовања. Истина је, сада се све више и лакше путује, али, нажалост, и ту је напредак технике назадак памети. Данас је за многе путнике најважније прећи што више простора, што већом брзином, по тачно унапред утврђеноме програму, без изненађења и неизвесности, и свуда наћи ону исту удобност и исти начин живота које су имали код своје куће. Непредвиђеност је пак највећа сласт путовања, а брзина његов највећи непријатељ.

— Јесте, жалим кад год прочитам да је постигнут какав нов рекорд брзине. Јер шта то значи? Да је наша земља постала још мања; а она и иначе није била врло велика, и она ће у лудим настојањима људским бити све мања. Кад би могао, човек би је свео на једну тачку, обишавши је, ношен електричним таласима, седам пута у једној секунди. Ето видиш, то скрнављење простора одузима ми вољу за путовањем. Некада је свет био велик. Пут око света спадао је у авантуре; данас је то одвише обично предузеће, за онога који има средстава, унапред у свему одређено, да не вреди ни латити га се: обратити се Куковој агенцији за илустровани проспект.

— Да, земља постаје све мања и, што је горе још, све више позната. Некада је постојало оно непознато иза бескрајних мора. Било је срећних

људи који су откривали нове земље, пловили уз реке тражећи им извор. Данас нема непознатог скоро ниједног шкоља а ускоро неће бити безименог леденог брега на половима земаљским. Има још, изгледа, непознатих кутова афричке пустиње и бразилијанске прашуме, у које човек још није завирио. Требало би такве ретке просторе заградити да никада у њих човек не крочи, да би се на земљи сачувао појам географски непознатог, као што се у музејима чувају примерци несталих ствари. Јер и непознато је потребно нашем духу; кад би био испуњен самим знањем, велика би празнина била у њему. Човек када би све дознао био би несрећнији него кад ништа није знао . . .

— Са свих тих убедљивих разлога нећемо предузимати пут око света. Са овом нашом *Срећном*, која се, ако ичим другим, може поносити именом једног дубровачког брода на једру, који је врло давно путовао светом и завршио негде у Антиљском мору, спустићемо се низ воду на далеки пут, без циља и сврхе. Пристајеш ли?

— Пристајем.

И док је један од њих држећи крму управљао бродићем средином реке, други се опружи и заспа гледајући звездано небо.

Пријатељство

Као што се могло већ опазити из овог ноћног разговора, а што ће у даљим разговорима бити још јасније, ова се два пријатеља слажу. Оно што су њих двојица рекли, могао би један сам рећи. Ако један прекида другога, то је пре да би један могао одахнути а други задовољити потребу да штогод изустити, него ради размене мисли, јер они слично мисле и осећају. Зато и јесу пријатељи.

Људи истога мишљења траже једни друге, не само кад желе да удруже своје снаге у каквој сврси, већ из пуког задовољства да из туђих уста чују оно што би сами рекли. Они то не чине што траже потврду свога мишљења од виших од себе, јер нам годи и кад та потврда долази од оних чијем супротном мишљењу не бисмо дали никакве вредности. У читању најмилији им је сусрет са својим схватањима; најсрећнији би били кад би само на ова наилазили, и не би им било досадно да им увек налазе потврде, иако је корисније дознати шта мисле они који не мисле као ми, и дружити се с њима. Али то многи не чине, а и кад то чине не налазе у томе задовољства. Већини је то чак неподношљиво.

Све то долази отуда, што друге волимо утолико више што су нам ближи и сличнији, јер највише волимо себе саме.

Пријатељи су, бар они који мисле, махом једномишљеници. Управо у њиховим односима има правога пријатељства колико има међу њима истоветности. Пријатељство је често као неко издање истог човека у више примерака. Због тога ништа није неплодније од пријатељства; оно ласка нашим слабостима, не доводи у сумњу наша убеђења, затвара нас у уски круг искључивости. Пријатељство је извор многим неправдама, јер све што се у име пријатељства учини једноме, непријатељство је према другоме, можда и непознатоме.

Али ретко је шта потребно и пријатно духу нашем као пријатељство. И ништа није драгоценije од старог пријатељства... али не одвише старог. Јер пријатељству време доприноси и одузима. Право пријатељство мора имати неку прошлост. Али и оно застарева и изумире, као све што је пролазно. Врло дуга пријатељства отупе, излижу се, постају нека врста домаће навике. Стога се у току времена мењају пријатељи и мења се њихов ред у нашем срцу.

Сласти пријатељства се ни у којој прилици тако не осећају као при путовању. Тада се најрадије и закључују нова пријатељства. Путовати са добрим пријатељем значи имати на лицу места потврду својих утисака и мисли. Тој сласти се одају и ова двојица пријатеља у овој књизи. Они се

слажу. Да су различних схватања, не би били пријатељи, њихове препирке би биле страсне, што би за читаоца било занимљивије од њихова међусобног одобравања; али је вероватније да би се они разишли већ у првим странама. Они међутим остају пријатељи до краја. Они се препиру по каткад, не мисле увек исто, али све је то да би се на крају боље сложили.

Њиховом пријатељству врло је повољно и то што се не баве истим стварима. Јер људи истог занимања увек су супарници, и увек се поставља питање, макар у најскривенијем кутку њихове душе, ко је од њих двојице виши. Стога су велики пријатељи махом људи различног позива, као овај сликар и његов пријатељ природњак, који се разговарајући спуштају реком.

Брод

Има их који би желели аутом да се возе по води. За њих су начињени они скупоцени моторни бродићи у којима се седи у кожној наслоњачи, са воланом пред собом, и у којима је, уколико је то могуће на води, све подражавање аутомобилу. За њих се граде они велики бродови у виду дворова и дворови у стилу бродова. Какво скрнављење воде, каква изметнутост укуса!

Прилагођен вековима својој средини, брод има свој стил као што вода има своје захтеве. Стога *Срећна* нема ничега што би потсећало на ауто, који још тражи свој коначни облик. Нема волана, већ класичну крму, онај храстови точак са паоцима продуженим преко наплатка. Све је на њој храстовина и сјајна ковина, тако да се може прелити од кљуна до крме. Споља је сва бела до водене линије чије се црвенило губи у води. Од кљуна оштрог као нож доста се нагло шири у испупченој кривини, као лепо развијена прса, па се до крме врло благо сужује, тако да вода коју преко груди претури клизи дуж тела без отпора. Кад плови, неосетно се њиха и благо поскакује, остављајући за собом пенушаву бразду која се шири нестајући.

Мали мотор тог бродића има све одлике живог бића, каквог паметног и јогунастог живинчета.

Они га таквим и сматрају. Обично послушно и нервозно одговара на први покушај паљења, као што реагује пренадражена мождина. Они га тада воле, тепају му, милују га бришући са њега уље и чистећи његове сјајне делове. Али неки пут се деси да сви покушаји да крене остану безуспешни. Тада се љуте на њега, грубо поступају с њим и упућују му и непријатне речи.

Мали мотор уме да се радује, да се жури и да се умори; уме да буде различног расположења. Кад се у пролетњи сутон враћају у луку после целог дана лутања међу острвима и спрудовима, опижени горким мирисом врба што пупе, мотор у своме равномерном раду преде од радости и све се више жури, као коњ који се враћа у коњушницу.

Човек воли да у машинама види живот. Обратно, чини невероватне напоре да живот сведе на механику. За социолога је друштво једно живо биће; за физиолога је живо биће једно удружење делова; механичар поступа са својом справом као са живим бићем, физиолог поступа са живим бићем као са механиком...

Одузима се живот ономе што га има а приписује се ономе што га нема. Изгледа да увек покушавамо да објаснимо оно што знамо, оним што нам је мање познато.

Смедерево

Једно по подне, кад се врућина осећала и на води под разапетим платном, Срећна се спуштала Дунавом и приближавала Смедереву.

Прешавши Грочанску аду и спруд ниже ње, обишавши окуку леве обале, указа се у даљини, затварајући видик широке реке, танка бела пруга искидана зеленилом из којег се диже бели звоник смедеревске цркве. Изгледа као да се Дунав завршава тамо пред Смедеревом, и да та река долази из далека само да би била приступ, шетница томе граду. Мало доцније, обилазећи другу окуку, одједном се указа четвртаста сива кула са својом верном сликом у води. Један тренутак доцније појављује се друга, истоветна, па трећа... И очаране очи их стану бројити: једанаест, све у једном низу, изникле из самог Дунава на темељима своје водене слике.

Река се шири и исправља. С једне стране су брежуљци прекривени виноградима, с друге стране банатска равница. Слика у даљини се допуњује. Појавио се низ четвртастих белосивих кула у другоме правцу. Нагађају се сада, по изукрштеним редовима кула, све три стране града Деспота Ђурђа.

Срећна пристаде уз сам град, испод низа шлепова, бродова и тиквара смедеревског пристаништа. Око кула градских ласте су се ковитлале цичећи, оне исте чиопе дубровачких „мира“.

*

Само с једне стране Деспотов град није још унакажен, оскрнављен, презрен и упрљан. Између њега и Дунава никаква ругоба се није испречила, са простог разлога што на уској шетници између његових зидова и врба нема места ни за шта од онога што је прекрило његове друге две стране.

Прикљештен у рачви железничких колосека, једино страном дуж Дунава намерник се може шетати милујући руком и погледом вековна камена платна. Источна страна, дуж Језаве, прекриљена је кућерцима и чатрљама прислоњеним уз саме градске стене, радионицама и ложионицом опкољеном свакојаком старудијом. Уз саму деветоугаону кулу коју је неимар, иако у грозничавој хитњи, украсио као какву задужбину цртежима црвених опека међу белим кречњаком, прислонио је скретничар своју чатрљу, а споменик XV века претворио у кокошињак и свињац. Преко гомиле смећа гледају то бифоре Деспотове сале за аудиенције и римски патриције са надгробне плоче узидане у градско платно.

Западна страна, окренута ка вароши, са дивним својим кулама невероватно очуваним, оштрих ивица, неокрњених рогљева, чије је камење, повезано клаком и народним проклетством, пркосило

недавном челичном вихору, неприступачно је и заклоњено многим редовима железничких колосека, прекриљених поломљеним вагонима који чекају да оду у оближњу фабрику. Та хрпа старог гвожђа, изобличеног, измученог, зарђалог; искидане, исцепане и загореле дрвенарије, расходованих локомотива, поломљених врата и полупаних прозора, испроваљиваних седишта... све што је железничког квара, олупина судара, путничког вандалства и службеничког нехата, све се то сручило на лице последњег владара и браниоца последње стопе старе Српске Државе!

Спремивши своје удице и завитлавши струну, Марко опази на обали таблу на којој писаше да је опасно по живот туда пролазити. И заиста, ту се градски зид, управо онај са лепим прозорима на сводове, нагнуо над Дунавом. Посматрајући претњу тих висећих опека и камења свечане дворане Деспота Ђурђа, Марко рече извлачећи бачени струк:

— Боље је да се удаљимо одавде.

— Како хоћеш, одврати Андреја, али ћеш признати да не би била обична смрт погинути од овог камења коме је пре пет векова дала убилачку моћ мишица народна.

— Само не видим зашто би на нас пала освета?

— Тако некад освета дуго тиња; не бирајући своје жртве, главно јој је да се задовољи.

— Тим пре удаљимо се одавде.

Одвезаше брод, спустише се до Језаве и уни-
ђоше у њу. Укотвише се, привезаше се, па изме-
ривши дубину подесише према њој своје струкове,
уденуше црве и ваљке на удице и стадоше рибати
у мирној води.

У ловљењу рибе су све одлике умнога задо-
вољства. Радозналост пред непознатим, стрпљење,
надање пред неизвесним. Лепота је његова у оној
тајанствености водених дубина у које око не може
продрети а које су машти отворене. Кад би се ви-
дело шта се све тамо дешава, кад би се знало шта
трза удицу и шта се извлачи крај затегнуте
струне, најлепши тренуци били би изгубљени. Кад
би се видело како се риба уплиће и исплиће, кад
би се мрежа извлачила само кад има лова у њој,
рибање би изгубило неодољиву привлачност, иако
би лова било више. Као у умноме послу: кад би се
знало каква ће бити тражена истина, какво ће ис-
пасти замишљено дело, главни потстрек био би
одузет, правог одушевљења не би било. Тражити,
стварати увек ће више привлачити људе од нађе-
нога и створенога.

Гледајући непомично у врхове лескових пру-
това са који су црне струне рониле у дубине,
Марко, кога је тиштила очајна немарност према
споменику наше прошлости, размишљаше о осећа-
њима родољубља и дужностима према отаџбини;
па ће одједном запитати свог друга:

— Је ли, Андреја, да ли сам ја „национални
радник“?

— А шта радиш па да би то био? одговори Андреја који поред њега сеђаше хладећи ноге у реци.

МАРКО

Испуњавам савесно све своје грађанске дужности, ловим рибу и славим безазленом кичицом ову реку и њене врбаке.

АНДРЕЈА

Не могу ти ништа рећи, јер ти је први посао одвише обичан, а други су чудни и неозбиљни. Али знам шта бих ја волео бити. Волео бих бити „велики пријатељ“ неког народа.

МАРКО

Ког народа?

АНДРЕЈА

Ма кога, али нарочито неког малог народа. Јер мали народи се обично гложе међу собом па траже пријатеље и заштитнике својих права или подржаваоце својих захтева.

МАРКО

Али шта би ти савест рекла, Андрејо, кад би се заложио за једне против других?

АНДРЕЈА

Била би мирна, Марко, јер би ти био „велики пријатељ“ онога другог народа, и тако би-

смо и даље били пријатељи и мирне савести ловили рибу.

МАРКО

Друже, са ничијом се отаџбином није шалити. То су осећања која се поштују и о којима се не расправља. Љубав према отаџбини је светиња као и љубав према мајци. Отаџбина је мајка нас свију; иако води име од оца, она је мајка која нам је дала живот и која нам даје хлеб.

АНДРЕЈА

Та твоја „хранљива теорија“ о отаџбини ми се не свиђа много, јер мислим да није тачна. Има их који гладују, према којима је отаџбина рђава маћеха, па им је опет мајка, или бар не допуштамо да је смеју друкчије и мање волети, и да се љубав према отаџбини може довести у везу са желуцем. Отаџбина је један велики идеал као све велике љубави, као све што може човека одушевити до пожртвовања. У њу се верује, за њу се живи и мре. Она није наш дом, наше огњиште, наш хранилац, јер се за њу жртвују и бескућници и гладни. Она није у нашим ближњим који сачињавају народ, јер за њу дају живот и они који за ближњега ни не хају. Не чини ли ти се чудновато да у рату толики умиру, да би боље живели они који остају? Кад би заиста тако било, зар би се суседи покрвавили у свађи око међе? У рату би давали за друге све, они исти који у миру за друге не дају ништа. С којим правом велимо ми који

смо остали живи, да су они који су пали у рату дали за нас свој живот, кад ми, да су они живи, не бисмо дали сада за њих ни много мању драгоценост од живота. Не, они нису за нас умрли, они су умрли за отаџбину; а отаџбина нити смо ми, нити је породица, нити је онај који даје кору хлеба. Отаџбина је нешто изнад свега тога, изнад људи и њихових интереса. Она није ни у духовном богатству, очевини једног народа нагомиланој нараштајима, јер како бисмо тада могли захтевати да за њу гину нарочито они којима је то благо неприступачно.

МАРКО

Љубав према отаџбини почива највише на успоменама из детињства. Кад сам био дете, државни празници су за мене били велика радост: војне смотре, народно весеље, музика и илуминација причињавали су ми неописано задовољство. Па кад данас размишљам откуд она неизрецива и заносна моћ што је има реч „отаџбина“, у првом реду ми се јављају оне успомене из детињства од којих ми се и данас срце надима. Али ипак ми се чини да је отаџбина слобода да се живи својим животом, управљање самим собом, матерњи језик, вера, обичаји. Умирући у рату жртвујемо се за све то, без чега живот не вреди више много.

АНДРЕЈА

Добро! То значи да је појам отаџбине у достојном и угодном животу, па је у највећој

мери за дивљење да се животом једних откупљује употпуњавање живота других; јер се у рат не иде само кад је то што си поменуо угрожено, већ и онда кад се тиче његовог употпуњавања и величине. То значи да се у рату испољавају врлине и несебичност какве се у миру тек врло изузетно могу наћи. Рат би, по теби, био велики пример идеализма и алтруизма.

МАРКО

Јесте, они који су, како се вели, положили живот за отаџбину, заиста су најлепши пример жртвовања. Само што доцније испада као да су били заведени у заблуду: непријатељски народи се измире и говоре о јучерашњем сукобу као о заблуди која се не сме поновити; али мртви тиме не устају, а добро је што и не чују... Видиш, друже, стога ми је мрско кад се народи братиме као и кад се туку. Најволим кад је сваки код своје куће и поштује свога суседа без излива непостојаних осећања... Већина ратова данас нам не изгледају ни неопходни ни значајни као њиховим савременицима. Стога нам убеђено одушевљење којим су нараштаји гинули изгледа махом заблудом у коју су племените жртве биле заведене.

АНДРЕЈА

Не иде се увек у рат са убеђеним одушевљењем као што говоре они који су „гинули“ а у рату нису били. То претстављање свесног олаког жртвовања највеће је потцењивање ратних жртава.

Буним се кадгод се говори о младим људима који су пошли у рат да „положе свој живот“. Као да им живот није био мио! Као да се нису надали да ће учинити своју дужност оставши у животу! Као да је њихова смрт била потребна а не њихово прегнуће! И ми налазимо сасвим природно да су дали свој живот да би наш био бољи. Њима слава, нама живот; они се нису чували граната: чувајмо се промаја.

МАРКО

У будућим ратовима тога неће више бити; нико неће бити поштеђен. Гинуће се у далекој позадини као и на фронту, пустош ће бити свуда, гинуће војници као и деца и жене.

АНДРЕЈА

То је једина искра наде у бољу будућност, јер ће нестати једне велике неправде којом се рат потхрањивао. Неће више бити те неправде да су само једни изложени ратној муци и опасности. Смрт ће подједнако грозити свима. Помисао на општу опасност већ сада узбуђује многе који мисле да рат мора бити само посао војника, да у дубокој позадини бар морају бити изван опасности нејач, старци, жене... и други. Неки се нарочито буне што ће рат уништавати и богатства, и културна добра, музеје, катедрале, библиотеке. Али и то је добро. Куд иду толики људски животи, нека иду и слике, и књиге, и споменици. Нека се рат укаже потпун, онакав какав је.

МАРКО

Ратови су беда и зло. Али зло које готово ишчезава према неким болестима којима пада неизмерно више жртава.

АНДРЕЈА

Само што свако сматра болест невољом против које се ваља борити, и нико не велича болест.

МАРКО

У Америци гине годишње око сто хиљада особа у саобраћајним несрећама.

АНДРЕЈА

Већина тих, жртве су своје непромишљености; затим, свако жали што је тако и траже се средства да се те несреће отклоне.

МАРКО

Па треба и то да знаш: ако ценимо мир, то је стога што знамо шта је рат... Кад помислиш на шта већина људи страће свој живот, како сатиру своје здравље, не треба много жалити што ће га понеки изгубити у рату. Многима је на тај начин дата могућност да живот заврше са изгледом неке сврхе, да постану племените жртве и незнани јунаци. Сети се само нашег познаника Н..., чији је живот био сасма празан, који није знао како да убије време у доколици и досади, коме се ништа није милело, који није био кадар ни за шта ни да се одушеви ни да поднесе ни најмању

жртву. Погинуо је у рату. Он је у успомени свију нас постао, ако не јунак а оно жртва своје дужности, и ми се клањамо његовој успомени. Над костурницом у којој сада почивају његови остаци налази се сада споменик народне захвалности... Велика је грешка мислити да је живот нешто тако драгоцено и да је увек бољи од смрти.

АНДРЕЈА

То је филозофија, а особина је филозофије да нема везе са стварношћу живота. Да имаш пред очима грозоту рата, не би тако говорио. Затим, ратови су некада имали сасвим други изглед него сада. Битка се махом решавала за дан-два, рушевине су биле које село, и, нарочито, рат је био поглавито посао ратника, професионалних војника...

МАРКО

Кажи боље: плаћеника и најамника. Сада рат има сасвим други смисао: цео народ устаје на оружје, брани заједнички отаџбину; сви способни људи свих сталежа и занимања нађу се раме уз раме у одбрани роднога тла. Лепше слике моралне солидарности и једнакости у дужности није до сада било.

АНДРЕЈА

Јесте, слика је лепа. Али не помишљаш до каквих супротности и свирепости то одводи. Васпитаваш децу и омладину у благости и пито-

мости, одвраћаш их од грубости, насиља и злочина, развијаш у њима осетљивост и нежност, учиш их да буду благи и према животињама... а једнога дана их бациш у ратни вртлог, према коме је божји пакао благ, даш им у руке страховито оружје и захтеваш да буду убице... Које чудо онда што су душевне болнице одвише често последње уточиште ратних ловора.

МАРКО

Цело је наше биће у знаку борбе. Имаш борбу где год је људи: у истоме народу, у задрузи, у породици, у себи самоме. Рат је та укореењена особина наше природе, само већих размера.

АНДРЕЈА

Јесте, свуда је борба и мржња, а љубав је само један нижи степен мржње. Људи не могу једни без других, човек је друштвено биће, а сви се људи на разним степенима мрзе. Људе везује, чини ми се, само међусобна корист, а, ко зна, можда и мржња: они се воле јер могу да се мрзе. Али човек својим разумом обуздава те нагоне, не признаје их, кажњава их. Само је организовани нагон мржње, насиља и злочина дозвољен и величан: рат. Нагонски непромишљени злочин страсти, кад човек убије човека, може се разумети и оправдати. Он се међутим кажњава... Кад размишљам о стварности рата, чини ми се покатакда да сањам какав грозан сан. Културни народи, тј. они који називају дивљацима оне афричке урођенике

који убију и испеку каквог експлоратора своје прашуме, они који се гнушају кад какав неуравнотежен бедник оштети у музеју какву слику, ти културни народи који се састају на међународним конгресима, већају о заштити природних лепота, о методама да се неизлечивим болесницима продуже век и патње, ти исти народи, управо ти исти људи, припремају рат, и сутра ће се убијати међусобно на најсвирепије начине, троваће се гасовима, бацаће пожарне бомбе на градове, сејаће смрт најутанчанијим и помњиво проученим средствима... Није мени рат сам по себи најодвратнији, јер се у њему човек открива онакав какав је, већ ми је одвратна она тобоже општа људска култура, јер је она једна лаж као и сва такозвана општа добра и тековине човечанства. Нема тих општих добара, јер да их има не би се у миру већ народи припремали да их првом приликом уништавају једни другима.

МАРКО

Рат је заиста свиреп у сваком погледу; али шта ћеш, не можеш задржати историју, морају се народи смењивати на њеној позорници; док се једни уздижу други пропадају.

АНДРЕЈА

Мислиш ли да ратови служе томе природноме процесу? Кад не би било ратова зар способнији не би узели маха над мање способним? У сваком случају, садашњи ратови томе природноме

току не служе. Ја бих чак рекао да су му супротни, да га коче и успоравају. Размисли само, да ли освајачки рат доноси икојему народу трајно добро. Добивени рат припрема изгубљени рат; победа је зачетак пораза. Победа заноси, заводи на путове охолости и неодмерених прохтева. Побеђени народ пак, тргнувши се, сакупивши у увређеноме поносу и погаженоме праву све своје животне силе које су у њему придремале или тињале, налази новог потстрека својим прегнућима; па ако је био на путу опадања, долази к себи, природно одвијање је задржано или бар успорено. Ратови на тај начин нарочито користе побеђеним. А сама по себи, победа не значи много; јер сви су народи били и победници и побеђени.

МАРКО

Ја више осећам тугу пораза него радост победа. Пораз је болан и његови трагови су увек живи у души свакога народа, док су победе тренуци радости, скупо плаћене, нешто што засветли да би за собом оставило таман траг. Нису ли далеки наши порази живљи у нама од недавних победа?

АНДРЕЈА

Народи су велики док су потлачени и док се боре за своју слободу. Тада су народи најсрећнији, иако они мисле да су несрећни, јер их тада води племенит идеал који ствара велика дела и људе. Добивена слобода никад није тако лепа и драга као слобода која још није извојевана. Чим

се ослободе, народи похитају да погазе начела за која су се борили, узимајући улогу оних који су их угњетавали. Оно што им је до јуче било светиња, постаје им мрско и неоправдано. За исте ствари постоје два имена: једно употребљавају потлачени, друго тлачитељи, тј. народ пре и после свог ослобођења.

Кад је већ реч о тлачитељима и потлаченима, рећи ћу ти да више не сматрам прве у тој мери мрским ни друге за жаљење као што сам некада чинио. Јер, најзад, сваки народ има ону судбину коју заслужује. Тако, на пример, она мало позната племена посебне расе на северној граници Индије, чије нам је болне крике за слободом недавно донео један смео путник са дивном њиховом поезијом, препуном патња и мржње према страноме завојевачу. Сва та племена деле исту несрећну судбину, али се ипак страховито мрзе и међусобно гложе. А исте су расе и истим језиком говоре. Само што једни употребљавају у неким речима грлени слог *gha*, други *ghe* а трећи *gho*. Осим тога подељени су у три браманске касте између којих главна разлика лежи у разликама перчина и брка њихових свештеника; а и поздрављају се различито, голицајући се на различним местима тела, према касти којој припадају. У ретким свечаним приликама укажу се једни поред других поглавице њихових верских секта, који се иначе срдечно мрзе, као што то могу само тумачи божје речи, и који се због тога у таквим приликама надмећу у клањању и међусобном изражавању поштовања.

А безазлени народ са усхићењем посматра тај лицемерни приказ, дивећи се својој широкогрудој верској трпељивости. Суседна надмоћнија раса, искоришћујући њихову мржњу и неслогу, подјармила их је и страховито их искоришћује. А кад би та племена била сложна, била би моћна и слободна. Неки њихови људи радили су на њиховом уједињењу, и сматрани су од својих земљака смелим генијима. Као што видиш, није тешко код њих постати велики човек. Али сви покушаји су пропали, и они и даље јадикую у лепим песмама својим, и жене њихове увек носе зелене огртаче у знак народне жалости. А ко им је крив? Нису слободни само зато што им је више стало до берберске ношње и сличнога него до слободе. Истина је, они имају изреку коју радо помињу: „Брат је мио, какав перчин био“; али зато су и изrekli ту дубоку мудрост, што осећају сасвим супротно томе. Кад би их неко ослободио и ујединио, тек тада би били несрећни, њихова заједница би пре личила на пакао него на државу... Кажем ти, сваки народ има оно што заслужује. Нема слободних и потлачених народа, већ их има који су за слободу а других који за њу нису. А велики народи нису они који у робовању умеју да буду велики, већ они који у слободи умеју бити срећни.

Марко је последње речи само начуо, јер је трзање једног струка било потпуно привукло његову пажњу. Кад се струна умири, он прихвати:

— Слобода, слобода! Има ли лепше речи од ове. За њу вреди увек гинути. Али, уствари, постоји

ли слобода? Несумњиво, постоје разни ступњеви њене отсућности. Народи могу бити у односу једни према другим слободни. Али човек, зар он може бити слободан?

Слобода не постоји, јер не може постојати. Јер ако сам ја слободан, тада ти ниси. Слобода је увек на страни оних који господаре. А то није слобода, чим није за свакога. Све што се може пожелети јесте да господари већина, и да у интересу свога господарења не скучава слободу осталима изнад оне мере која је потребна њеном господарењу. Демократија није слобода, већ разумно схватање интереса превласти већине, то јест силе. Зашто одузимати слободе другима више него што је неопходно потребно одржавању наше власти? А на томе путу најдарежљивији је онај који је најјачи. Слобода је дар силе безопасан по њу.

Како су били срећни они нараштаји који су веровали у праву слободу, опијали се њеним именом! Како завидим онима који су падали на барикадама бранећи своју веру. Они су мислили да сви људи могу с њима бити слободни.

Кад не може бити слободе, не може бити ни правде. Све што се може пожелети јесте да буде што мање неправде. Човек не може бити слободан, не може бити праведан, не може бити ни добар. Јесам ли добар, кад знам да их има који гладују, а ја имам хлеба на претек, и спавам мирне савести. Кад би пак сваки који има више кошуља поделио ове онима који веле да немају ниједне,

тада би једни остали голишави а други би отворили пазар са кошуљама. Како су бедно завршили све утописте добра и правде! У какву се ругобу изметнула наука Назарећанинова. У какве је бесмислице запао Толстој, гоњен и од своје породице. Ту је велика несрећа, што човек може у апсолутном смислу бити неправедан, рђав и роб, а не може бити ни праведан, ни добар, ни слободан. Укротио је крвожедну ћуд зверова претворивши је у одану верност свога пса, док је он увек убица, утанчан и свиреп, као што га нема ни међу најљућим зверовима.

АНДРЕЈА

Али нису сви људи убице и крвожедни као што их претстављаш.

МАРКО

Ако их узмеш као појединце, онда не; али шта су били јуче и шта ће бити сутра у заједници, у рату? То је оно што је најочајније: из врлине појединаца потиче злочин скупа. Ево ти један пример:

Јуче је био у мене мој синовац Иво, поручник-авијатичар.

— Види, рече ми, шта сам купио својој малој Милици.

И извади из доламе у свиленој хартији увијеног малог медведа од мрког стакла о златном ланчићу. Па ми стаде очинском нежношћу говорити о својој двогодишњој ћерчици. Јер мој ро-

ђак Иво је добар отац и муж. Кадгод учини какав лепши лет, жао му је што не може повести собом Милку и Милицу. А ове би радо пошле, јер за те нове нараштаје узлетети авионом исто је што и за нас старије сести на воз. Железничке катастрофе нас не спречавају да се возимо, јер их сматрамо изузетком, злим удесом као сваки други који нас може на свакоме кораку задесити, због чега се нико паметан не одриче да пође улицом. Млађи нараштај додао је списку тих злих удеса и опасност од летења... Са мале Милице разговор пређе на наше нове авионе за бомбардовање. Мој синовац Иво говорио је о њима са истим одушевљењем, са истом нежношћу, рекао бих, као о својој ћерчици. Њихова је издржљивост невероватна, поузданост савршена, дејство страховито. Где се они буду појавили и рекли своју реч, неће остати ни камена на камену, ниједне живе клице далеко наоколо. Док је мој рођак Иво излагао моћ тог скупогеног оружја које му је поверено, ја сам мислио на малу Милицу. Златни ланчић са медведом од мрког стакла и бомбардовање отровним гасовима низали су се у мојој свести једно за другим. Мој рођак Иво још није био завршио одушевљено хваљење своје смртоносне справе, када га прекидох:

— Иво мој, док ми ово говориш ја мислим на то да и у другим земљама има малих Милица као што је твоја и родитеља који их воле као и ви вашу. И зар би било могуће да теби судбина додели да коју од њих свирепом смрћу умориш...

— Драги мој стриче, одврати живо мој рођак Иво, и по томе се видело да је он о томе већ размишљао, у томе питању моја је савест на своме месту, чврсто усађена, савршено мирна и ништа није у стању да је поколеба. Ми нећемо никада никога напасти. Али ми нисмо уверени да неће когод једног дана бити у искушењу да нас нападне. И ми морамо бити спремни да се одбранимо и да одвратимо. Ови дивни и страшни апарати немају дакле злочиначке намере, већ напротив они треба да осујете могуће такве намере. И баш моја љубав према мојој малој Милици даје моме позиву моралну потпору без које је овакав позив, пун пожртвовања, немогућан.

— Имаш савршено право. Ми не мислимо никога нападати нити ишта од икога тражимо до мира, али морамо бити спремни да се бранимо. У томе погледу моја је савест мирна као и твоја, иако јој недостаје и твоја пожртвованост. Али ипак нешто ремети мој разум, осећам да се колеба тле на коме треба стамено да почивају тако јасна начела као што је ово на коме се сложисмо. Ти имаш право, потпуно право, понављам. Али сам чуо и другу страну. Када сам пре неколико година провео месец дана у Версају, упознао сам се у пансиону са једним младим француским војним авијатичарем. И Пјер је исто говорио као и ти, и био је исто тако честит човек и добар отац као ти. Па сам се годину дана доцније упознао лети у Фрајбургу, на рубу Шварцвалда, са двојицом твојих немачких колега. И од њих је далеко свака

помисао да би у њиховим чиновима могло бити ичега злочиначког, спремни да жртвују своју младост исто тако несебичној племенитој ствари као и ти. Били су то младићи врло лепог васпитања, без трага грубости у њиховом животу.

„Па сећам се оних младих одушевљених људи, са којима сам се дружио на имању свог покојног пријатеља у Монтефану — јер волео сам да продрем у душу тих који су се одали најопаснијем позиву, готови увек на језиву смрт, и од којих прете свету највеће страхоте, и најзад од којих може свако од нас погинути... И код њих сам нашао високу моралну свест, пожртвовање ствари коју су сматрали племенитом исто као ти. Јер, не треба се варати, ни злочинци ни авантуристе нису кадри свесног пожртвовања, службе једној идеји. Они страдају са своје лакомислености, немарљивости или похлепности, а не са свесне храбрости као ти и твоји другови. Уверен сам да би било тешко наћи на окупу више несебичних врлина, пожртвованости, него у вама младим људима твога позива и свих народности, којима је наука дала крила да бисте сејали смрт и можда сломили своја крила у недозрелој младости. Али шта ће потећи из толико врлина и несебичности? Потећи ће злочин. Да, страховит злочин, према коме су ништавни многобројни злочини које закони кажњавају и ради којих се иде на вешала. Једнога дана сејаће се смрт на многољудне градове, огањ ће прогутати најлепше тековине човечанства, мајке ће у лудилу на грудима гушити своју децу да их ваше

бомбе не загуше... То је несумњиво, то је тако извесно, да ми се чини да све већ у потанкостима видим. Па где ће бити тај злочинац? Никад то нико неће знати. Јер злочинци неће бити они који ће злочин починити, ни ти, ни твоји другови који ће те напасти, ни они који ће можда од твоје руке завршити у пламеној комети. А ко би смео рећи да сте ви само оруђе у рукама злочинаца: не може никада толико свести и пожртвовања бити ичије оруђе. То је оно што је најстрашније: злочин је на прагу, а нигде злочинца, већ свуда врлина и пожртвовање; сви су у оправданој приправности за одбрану, сви се оруђају само да одбране мир, а ипак је сукоб неизбежан, неминован. И кад сукоб букне сваки ће мислити да је нападнут и да се брани... Док је рат био жељен, док га се народи нису стидели, он је био зло, али дело разума. Данас га нико неће, сви га припремају, а када букне нико га не признаје за своје дело. Признаћеш да људски дух није увек на путу напретка и да рационализам којим се овај век толико дичи није никада био сјајније и крвавије оповргнут. И што је најважније....“

Овај разговор би нагло прекинут Марковим снажним замахом: прут се сави, струна се затегну, а уловљена риба стаде возити на све стране, час у дубину, час ка површини, док се не указа, сустао од умора, лежећи на боку, повећи шаран, бео и дугуљаст, прави дубински дунавски шаран. Обојици је срце куцало од узбуђења. Риба као да се

освестила, покуша опет да се загњури, али је већ била у подметнутоме мередову.

Мало доцније су се ситне рибе отимале о крљушт и утробу бачену у воду и играле се риблим мехуром као каквом лоптом.

Пекући рибу натакнуту на ражњу, пријатељи нису више мудровали, јер су били гладни. Само Андреја учини ову примедбу: „У неким стварима човек одмах долази до савршенства те наука и вековно искуство ништа не доприносе: овај начин печења најстарији је, и до данас је остао најбољи“.

Сутрадан, рано изјутра, оправши и уредивши бродић, прошеташе се обалом.

Извоз жита је био у пуном јеку. Из целог Поморавља пшеница се као на какав левак излевала у непрекидној бујици на смедеревску обалу. Уз град, уз саму шестоугаону барјак-кулу, па дуж целог пристаништа, захватајући и врбак, нижу се велики шлепови у чије амбаре се сручује изобилна жетва. Све је обавијено прашином и плевом. Преко дугих витких дасака надничари уносе на леђима вреће и изручују их у ветрењаче. Плева је на води начинила слој као скоруп, који пробијају хитри буцови отимајући се о очинке. Бродови тону све више, добивају нове изгледе.

Река је сва у сјају и блеску. Сунце се игра покретном водом, титра се у воденим сенкама на грудима тиквара и рибарских чамаца црном смо-

лом премазаних. Сваки звук јасно одјекује у ваздуху, али изнад свега, као луд кикот, разлеже се неуморни жагор ветрењача које сипају жито у шлепове.

Пред подне Срећна крену низ воду.

Р а м

Кад се пређе Годомин, рушевине града Кулича и нестално ушће Моравино, Дунав одједном мења свој изглед. Наноси бујне притоке пореметили су његов мирни ток. Засејан острвима и покретним спрудовима, дели се на многе рукавце, једне брзе и пловне, друге плитке и засејане пањевима и камењем. Пловни путови се ту непрекидно мењају, једни затварају, други отварају, овде се засипа, тамо се речно корито продубљује.

Тек код Рама Дунав се смирује.

На томе месту Дунав постаје граница између двеју држава, међа која дели и раздваја. Али у природи он напротив спаја и уједињује. Исте његове воде запљускују час једну час другу обалу; преко њега се живи песак пребацује са једне обале на другу. Могу његове две обале припадати двема државама и различним народима, оне се у слојевима својих стена подударују и настављају, пружајући преко и испод реке руку једна другој. Људи не смеју без дозволе прелазити нити штогод преносити, али птице сваког јутра прелећу реку а враћају се у вече, хранећи се на једној страни а савијајући гнезда на другој.

Срећна стиже под Рам једног облачног поподнева. Време је било непоуздано. Бојећи се да се ветар не дигне одједном, а нигде дуж целог свог тока Дунав не уме да се узбурка као на Базјашу, одлучише да ту под брегом сачекају промену времена. А и иначе је Андреја желео да учини излет по живоме песку. Укотвивши се добро близу једне воденице, Андреја извуче из свога пртљага Панчићеву студију о живоме песку и Цвијићеву расправу о Ђердапској клисури, па се искрцаше на песковиту обалу.

Испевши се по шкриљастим стенама до рушевине града, после пола часа лаганог хода доспеше на брег покривен слојем најчистијег жућкастог песка. Помислио би човек да је негде на пржини крај мора; на површини тог недогледног жала било је чак и оних бразда и цртежа какве море оставља на песку а које је овде ветар начинио. Дошавши на врх брега са разголићеним стенама, седоше и посматраху приказ који одатле откриваху: пешчана таласаста површина силази до реке, која је ту огромне ширине између два теснаца, као какво језеро; с оне стране брда изнад Базјаша, почетак оног планинског ланца који се протеже кроз цео Ђердап као и Сечењијев пут у његовом подножју. У једном тренутку небо се у даљини разведри и опазише Вршачку кулу.

Андреја оживљаваше своје другу чудесну историју тога краја. Панонско море које заплускује подножје ових брегова, његово повлачење и истицање пробијањем кроз Ђердапску клисуру

неуморним радом воде која просеца брегове што се уздижу. И плод свега тога, та велика река што се улева у Црно море, којом они сада плове и коју толико воле.

У том оживљавању геолошке прошлости Марко је налазио уживања исте природе као у уметности.

— Нека прича шта ко хоће, рече он, али један је људски дух, и све што потиче од њега исте је природе. Нека су уметност и наука различне по своме предмету, из истих побуда потичу једна и друга, и иста задовољства прибављају.

— Наука има двојако порекло, потиче из жеље за истином и од користи које истина доноси човеку, одврати Андреја.

МАРКО

Да, али у првome реду потиче из радозналости нашега духа, из потребе да нешто открива и ствара, да нешто из њега потекне; исто као у уметничкоме стварању. Тражење истине је страст многих људи, а не жеђ за истином. То је као страст лова: ловити је главно, а не уловљено. Кад би све научне истине лежале разрешене у неком архиву, мање би било журбе да се за њих дозна него што се данас улаже труда да се пронађу.

АНДРЕЈА

Тај архив, уосталом, не би био страховито велик; свакако много мањи од наших данашњих библиотека, јер ове су пре документи нашег не-

знања и тражења истине него њено излагање. Кад би се знала потпуна истина о свему, она би се са-стојала, у то сам уверен, из мало речи онде где да-нас њено узалудно тражење обухвата читаве књижнице.... Свакако, као што велиш, тражење истине је једна страст, али коју сматрам најлеп-шим настојањем нашега духа. Тај напор науке, та упорност и радозналост које потстичу истражива-ча, којима он приноси све жртве, заиста је нешто величанственије и од самих резултата науке. Стога је у историји науке најлепше Грчко доба, када су науке основане, када је култ тражења истине до-био свој први замах. Ту је лепши гест, којим се убире плод, од самога плода.

МАРКО

То настојање за дознавањем истине заиста је најлепша црта људскога духа, ако га сматраш ње-говом потребом да развија једну од својих нај-племенитијих моћи; али ако га сматраш таквим једино по предмету своме, истини, тада се може сматрати и простом радозналошћу; а радозналост се, у деце бар, сматра недостатком васпитања. Није баш тако неоспорно да би тада та људска упор-ност, да из пукe радозналости дозна шта је с оне стране завесе, била неко нарочито племенито на-стојање. Не знам да ли бих се тада придружио онима који гаје култ према страсним завирива-чима кроз кључаоницу природе, тј. научницима, чији посао сматрамо достојним сваког поштовања и које сматрамо племенитим жртвама ако им при-томе послу отшкринута врата разбију нос.

Науку треба гајити а истину истраживати јер се дух наш не може одрећи да ствара и у томе правцу. Али истина вреди не толико по себи сама колико ради користи, или боље неопходности њене по људски живот. Довољно ми је само да помислим на страховите поморе од куге у Средњем веку, и доцније на иродске покоље деце дифтеријом у нашем детињству, и да замислим колико света још и данас страда са незнања онога што је знано, па да се науци и истини до земље поклоним. Осим тога, знање истине је један од биолошких услова човекова опстанка. Природа је дала човеку памет да би се њоме служио. Давши му памет да развије своју радиност, ова је постала неопходна одржавању живота: човек је изгубио природно одело чим је стекао природни дар да ово вештачки себи начини... Али онде где је истина такве природе да нема важности ни користи по наш опстанак, не налазим да је по човечанство од тако великог значаја.

АНДРЕЈА

Ја пак мислим да наука има своју највећу важност у погледу сазнања, без обзира на примене тог сазнања. Јер може ли човек, мисаоно биће, имати друге жеље него саздати свој живот на истини? Са гледишта кориснога сасвим је свеједно да ли се земља окреће око сунца или је земља средиште око којег обиграва цела васељена. Али зар не налазиш да би био понижен када би живео и умро у том последњем убеђењу?

МАРКО

Знам као и ти да је сунце средиште око којег се окреће наша планета и жалим оне који то не знају. Али ипак остаје да је непосредна истина да се сунце рађа и да залази, и да има дана када се и не појави. Не видим да нас је астрономија довела ка схватању васионе стварности. Сви елементи којим оперише неприступачни су нашем схватању и изван наше докучљивости: и њене брзине, и њене даљине, и њене величине. Да ли видиш неку разлику између хиљаду и милијарду светлосних година? осим што је друга вредност милијон пута већа од прве. Нема сумње, та лепа наука открива истину, али истину која за нас није стварност, јер нисмо подешени да ову друкчије схватимо до у виду несватљивих бројева. Трајање геолошких доба, нагомилавање незнатних утицаја, такође је нешто што не можемо себи претставити, већ што логиком закључујемо. Изгледа да ће нас наука на крају одвести ка непојамним појмовима, ка материји која се не може ни видети ни осетити, ка величинама које се не могу догледати. Ми ћемо на тај начин дознати за истину, и ја не потцењујем чисто умну вредност тог знања, али та истина није она на којој можемо саздати свој живот. Бојим се да од силне тежње за рационалношћу и истином, наш живот не постане лажан и бесмислен.

АНДРЕЈА

Не могу се помирити с тим, да поред истине живим у заблуди. Па и да хоћу не бих то могао, јер чим је истина пронађена, заблуда је развејана.

Уствари човек и не открива истину већ само развештава заблуде. Човек се не може одрећи да мисли. То је већ једно задовољство које надокнађује по коју горчину истине.

МАРКО

Две су истине: научна и животна. Прва је потребна нашем духу, друга је потребна нашем животу. Научна истина није истина коју осећамо; она је посредни закључак који нам се намеће, не сам собом већ непогрешним низом логичног умовања. Зато она, иако корисна, не може бити оквиrom нашега живота. Не можемо се одрећи свих привидности, јер су ове за нас непосредна стварност. Човек се не може одрећи да ствари посматра са људског гледишта. Астроном свестан своје безначајности у свемиру, не може се кретати у том систему истине, јер би тада порицао себе сама. Поред своје безначајности сваки је човек средиште света, за себе разуме се, а овде је реч о томе шта је истина за сваког појединца, тј. за цело човечанство. Мој живот је нешто необично важно (за мене, разуме се), и моја смрт нешто сасвим друго од биолошког инцидента у преображајима материје. Престанак мог живота је за мене нестанак свега што постоји и престанак свега што се дешава. Са мојим животом гаси се сунце и цела васиона нестаје. Истина науке није она коју ја осећам. Научне истине, уместо да нам се чине природне, изазивају наше дивљење и чуђење, у тој су мери необичне нашем духу. Са те стране наука

и забавља већину људи: они у науци виде „чуда природе“. Каква је то истина која обичне ствари замењује чудима! Наука је, друже, капа која није скројена према нашој глави. Обожавам науку. Она је истина изнад нас, али махом није истина за нас. Због тога, изузев оне мале мањине страсних, гомила и не тражи научну истину. Не само то, већ сматрајући је невероватном нерадо је прима, иако је то на њену штету врло често. Живот је могућан само под погодбом да много штошта примамо непосредно, без продирања у суштину ствари, не разбијајући илузије. Иначе ће и илузије живота нестати. Научна истина, коју треба неуморно тражити, не сме одменити ону истину животне праксе. Стварно, нико не живи тако ван научног оквира као сами научници; у заблуду падају само они који дознавши нешто о науци придају јој значај који она нема. Циљ науке не сме бити само откривање истине ради ње саме, већ и ради нас; тј. дознати за истину самога живота, његових потреба и услова среће. А ови нису увек ни само у откривању научне истине, већ и у одржавању извесних илузија и заблуда. Човек мора веровати у свој значај, мора веровати да има вољу, да је љубав оно што он осећа, да је свет за себе упркос свим везама са животињством. Он се мора бар понашати као да у то верује и онда кад наука докаже супротно. Јер кад наука буде сав живот свела на механизме, кад се материнска љубав сведе на лучење жлезда, кад оно што изгледа највише и најизворније у нашим прегнућима буде било само

„потсвесно“ батргање наших сполних нагона, кад од свега што је човек саздао од осећања и мисли остане само прах атома са својим електричним знацима, тада ће наука, оправдано, славити свој триумф. Али шта ће тада бити од човечанства ако не буде умело да научну истину не прими за свој темељ? Тада ће пропасти услед заблуде у коју га је истина завела.

Научници, заиста, умеју да разликују научну истину од животне праксе; у то сам се уверио. Они својим животом потсећају на оне лекаре који не живе онако како болесницима саветују, знајући да би тада од бриге да не умру заборавили да живе. Научници и тиме потврђују да у пракси живе у сасвим другим димензијама него у својој науци, што су врло често у обичном животу врло обични људи: сујетни су и завидљиви, жедни почести и признања, мрзе се међу собом, сваки прецењује своје дело а потцењује дело осталих. Изгледа да их баш удаљеност науке од тих ситних земаљских слабости, нарочито за њих везује. Наука је велика ствар, али научници, и они велики, често су мали људи. Наишао сам код простих људи често на много већу ширину духа, много вишу животну филозофију ако хоћеш, него у многих изузетних духова. Осим тога научници су данас и по своме знању уски; оно се односи на врло уску област, а друго ништа не знају, не силом прилика, већ зато што ван ње уопште ништа немају интереса, тако да се хвале тим својим незнањем обичних ствари као што су безгранично.

поносни знањем своје науке. Они ме често потсећају на неку врсту занатлија, прекаљених и недостижних у своме послу, али који изван свога заната друго не виде. Уосталом, у свакој науци има добар део занатског.

АНДРЕЈА

Једино је математика чисто умна наука. Њоме се разум и логика могу винути до крајњих граница своје моћи, не наилазећи ни на какве препреке којим је засејан пут других наука, препречен каквом простом техничком тешкоћом, каквим трењем или инерцијом материје. У свим тим наукама које се хватају у коштац са материјом, мисао је стварно подређена савлађивању те врсте тешкоћа. Једино математика почива на непогрешној моћи логике; што једном утврди остаје увек тачно. Све друге науке почивају више на довијању да се изигра недовољност наших чула него на моћи нашег чистог умовања. Све науке посматрања и експериментисања посао су богаља. Да су нам чула савршена и по оштрини и по разноврсности својој, оно што је наука доказала напорним трудом и сложеним сретствима својим, било би обично искуство сваког човека, уместо великог открића. Продрли бисмо у склоп материје; хемија не би била наука у данашњем смислу, као што није наука знати распоред ствари у соби у којој живимо. Видели бисмо све врсте зрачења и њих не би нико пронашао, као што нико није пронашао светлост дана.

Па ипак, и кад би наша чула продирала у суштину ствари, тј. кад ништа не би требало тражити јер би нам се све само указивало, наука не би потицала из тога без наших напора. Ипак би било научника, јер би био потребан неки умни посао да пронађе везу између посматраних појава, да их узрочно објасни, да им пронађе законе. Јер и ово што видимо данас нашим оваквим чулима није све објашњено док научници нису пронашли везе узрока и последица. Јесте, било би наука, али би се свеле готово искључиво на математику. Са те своје универзалности и непогрешивости математика је од велике васпитне важности. Она нас учи строгом логичном мишљењу ничим не помућеним. Она је једина наука којој стварност не поткресава крила кад покуша да се вине у недогледне висине. У томе је добра и слаба њена васпитна страна. Математички дух је нешто особито, само што му свуда није места и што је врло штетно покушати да се примени онде где није код своје куће. У том случају ће се или појаве упростити да би се могле пригрлити у математички израз, или ће се превидети неке њихове стране. Ја сам уверен, али ипак не бих то рекао да нисмо на овоме врху где ме нико не може чути, уверен сам да је математички дух штетан у изучавању живота. Биолошке појаве су тако сложене да је махом немогућно схватати све њихове конце, а то је први услов примене математичке методе. И тада се за љубав математичког духа, проналажења „константних вредности“, „стандарних типова“, биолошке појаве

тако упрошћују да им се управо одузима оно што им је особито, а то је њихова несталност, еластичност, моћ прилагођавања. Уместо сталних вредности и крутих закона, чини ми се да је боље тражити у биологији узроке отсуства тих одлика које математички дух тражи. Није без разлога што се математичари најмање сналазе у стварности живота.

МАРКО

Како који . . . .

Њихов разговор прекиде нагли удар ветра. Време се било натуштило, живи песак се дизао на појединим местима и у облацима падао на реку. Наша два пријатеља похиташе да се врате на брод. У малој кајути било је врло пријатно. Биће то атавизам, успомена на живот у пећинама и колибама, што и најкултурнији људи осећају нарочито задовољство кад се нађу у каквој малој и ниској одаји у којој се не могу исправити. Заштићени од ветра, уз благо њихање бродића и клопотање воде уз његов десни бок, Марко је посматрао кроз окно узбуркану реку, тамне брегове над Базјашем и ниске облаке. Дотле је Андреја разгледао шкољке што је био успут покупио. Посматрајући повећу добро очувану шкољку једног бивалва, рече:

— Бадава, тешко је наћи штогод што је човек измислио а што природа није већ остварила. Кад би човек више посматрао природу, он би тада откривао уместо што *изумева*. Погледај шарку на овој шкољци. Како је савршено начињена; антаго-

нистичком игром шкољка је или затворена или више или мање притворена. То савршено одговара њеним потребама. Мишић који привлачи оба поклопца увек је згрчен, јер шкољка је махом затворена или слабо притворена. Физиолог Парнас је открио да је тај мишић, с обзиром на улогу коју врши, сасвим особене природе: он на тај свој рад притезања не троши никакву енергију нити храну, па се не може ни уморити. Заиста је немогуће не видети мисао у ономе што је жива природа створила. Све те творевине живог света, животиње и биљке, израз су мисли и сврхе, готово више него оно што човек својом индустријом ствара. Па ипак наука се из свих сила и свим сретствима упиње да докаже да у природи нема ни једно ни друго. Човек својим умом и разумом труди се да докаже да ван њега нема ни паметног ни смишљеног. То је заиста доста нескромно, ако не и горе, и не иде у прилог његовој памети. Има ли примера људског (а човек уме бити упоран и тврдоглав) о тако упорном стремљењу једноме циљу, о тако неисцрпној довитљивости да се кроз све препреке до њега дође, као што је нагон живота и борбе за одржавање живота? Рећи ћеш ми да све то почива на механизмима, и да ту свест не игра никакву улогу. Разуме се да је тако, али само што ти механизми имају све одлике онога што човек својом памећу ствара у нарочитоме циљу. И само у живоме свету видим то присуство памети и свих њених израза: намере, сврхе, знања, стицања искуства. У једној трунци живе материје има више генијалне техни-

ке, више смишљене целисходности него у најчудеснијим људским изумецима. А шта тек да мислимо о биљци и животињи!

Како можеш замислити да су такве творевине, од којих немаш потпунијег примера паметнога, постале без учешћа неке памети? Стотине, хиљаде механизма сарађују у живоме бићу на одржавању живота и на његовој одбрани. И што је најчудније, ти се механизми мењају, подешавају једни према другима и према променљивим спољашњим приликама, и то увек у смислу одржавања живота и његове одбране. Истина је, организам не побеђује увек, али се увек бори! И свему томе упорноме и генијалноме треба порицати и сврху и памет! А ако помињеш памет или штогод слично у природи, тада ће те уврстити у мистичаре, као да позиваш у помоћ неке тајанствене небеске силе а не најобичније чињенице самога живота. Није ли памет, по њима истим, у нашем мозгу? Нисмо ли у стању поставити циљ својим настојањима и доћи до њега? Нису ли то позитивне чињенице као и то да дишемо и да се крећемо? Још да је у питању оно што остварује мртва природа, али се тиче живота, који је седиште и извор мисли и разума. И још их има који тврде да наука нема догма! У сва времена их је наука имала. Она се у великим питањима увек трудила да докаже оно што је желела. Само што она то покушава поштеним средствима, што чини њену снагу. Па кад не успе, она сама обори догму коју је била уздигла. Тако је и са чисто механичком доктрином жи-

вота. Мораће се најзад признати да је једна од основних особина живе материје она иста коју данас приписујемо само једном органу, мозгу, и да се у свакој трунци живе материје израђује потајно и споро нешто што је исте природе као и наша мисао и што је омогућило развој и усавршавање живота са свим оним његовим чудесним творевинама и механизмима који су сушта смишљеност и сврховитост. Мораће се човек помирити с тим, да није смишљено и паметно само оно што он ствара, већ да је и он постао на исти тајанствени начин којим се израђује и мисао у његовом мозгу.

МАРКО

У тим питањима се треба чувати привидности и уношења одлика нашега духа онамо где их стварно нема. Знаш да се све појаве у природи могу изразити речником наше психологије. Песници то обилно искоришћују. Небо се радује и плаче, бесно море вреба своје жртве, ова река хита да се што пре улије у море... Та тежња да се живот одржи, то неодољиво настојање да се дође до циља, можда је исто тако привидно и далеко од онога што ми тим именом назначујемо као и настојање камена да под утицајем земљине теже постигне свој циљ.

АНДРЕЈА

Јесте, тих опасних привидности се треба чувати, и баш због тога је наука отишла у другу крајност те пориче и очевидност. Али никакве

сличности нема између камена који тежи да се земљи приближи и живота који тежи да се одржи. У првome случају појава се дешава по простим законима, увек на исти начин у истоветним приликама. Док ће се живо биће временом друкчије понашати кад се налази у приликама које су му кобне, прилагодиће се на своју корист, а то је најјаснији знак интелигенције. Живо биће се брани, и то на хиљаду начина, и према новој опасности изналази нова сретства.

МАРКО

Не поричем сасвим твоје мисли, али има и ван живота примера привидне одбране. Имао сам земљан крчаг који се лети знојио и одлично чувао хладну воду. Једног дана је на невидљивој пори почео цурити. Али испаравајући се, вода је својим кречњаком запушила рупицу. Не изгледа ли ти да и овде има нека веза између те појаве и онога чему крчаг има да послужи? Не личи ли то на оно зачепљивање ране усиреном крвљу, што се често узима као пример смишљености у природи?

АНДРЕЈА

Пример је добар, али наћи други, трећи . . . . хиљадити на твоме крчагу, који би сви ишли у истом смеру да крчаг сачувају и да га учине погодним ономе чему је намењен. Не можеш их наћи, је ли? Кад би их пак нашао морао би закључити да ти механизми потичу од неке памети, која их је

подесила и сагласила, као што је памет грнчарева из иловаче створила крчаг у одређеној намери, са грлићем, дршком и сисаљком . .

МАРКО

А шта велиш о ономе да је лед лакши од воде те на овој плива, док је лед других течности тежи од ових. Кад би тако било и са сантама што се стварају на површини, тада би лед тонуо и гомилао би се на дну мора, језера и река, где би био вечит, а то би била велика сметња опстанку живота у води, док је овако ледени покривач заштитник живота под собом.

АНДРЕЈА

Нема сумње да је то једна срећна околност по опстанак живих бића, као што их има тисућама несрећних са којима се живот хвата у коштац. Мртва природа има своје законе, иде својим путем и није никада имала обзира према живоме свету. Овај се подесио према њој, искоришћујући оно што му је повољно, прилагођавајући се променама њеним, борећи се против неповољног. Док у развоју живог света видим мисао и све њене особине, у мртвој природи не видим ничега сличног.

МАРКО

Али није ни у живоме свету баш све смишљено, рекао бих. Природњаци су дали многобројне примере непаметнога, некориснога па и глупога међу творевинама и поступцима живих бића, ко-

јим ова раде против себе и припремају своју смрт. Види овог лептира: нема мира док не опрљи крила на свећи.

АНДРЕЈА

Мислим да се нећу преварити ако кажем да је непаметно изузетак према паметноме, које је правило. А што има непаметнога, и то је за мене један доказ више да је у поступку и развоју живих бића на послу нека моћ слична људској памети. Јер није ли и глупост једна од одлика људске памети? Не припрема ли њоме често човек, између осталог, и своју смрт?

МАРКО

Јесте, заиста, и најпаметнији људи изрекну и учине по коју глупост.

Ноћ је падала на реку. Ветар је звиждао, бродић се љуљао. Воденица крај њих је шкрипила, а са лопата које су се лено окретале, вода је прскала ношена ветром. У оквиру осветљених врата, воденичар је наповерљиво посматрао реку и небо, не би ли дознао шта ће ноћ донети. Воденица је стара и трошна, пропушта воду. *Међународна дунавска комисија* је забранила да се нове воденице граде, те се старе крпе и оправљају из године у годину, док се не распадну труле и црвоточне.

И нестаће старих наших дунавских воденица!

Голубац

Сутрадан освану над мирном реком тихо јутро са испраним небом и чистим ваздухом. Кад се сунце појави изнад планина, кретоше низ воду хватајући средину реке. Једног тренутка изгледало је да су наред каквог пространог језера, јер је река, огромне ширине, на томе месту затворена у једном кругу са свих страна планинским венцем.

У измаглици и сунчеву одблеску појави се пред њима у даљини, у ваздуху изнад реке, нешто нејасно, измешано, као каква *fata Morgana* насеобине белих кућица, црних димњака, под којом се нешто пенуши а изнад које се нешто лепрша.. Та ваздушна слика добивала је мало по мало стваран изглед. Све је сада клизило по води, разликовала се вода од неба, труп бродова и беле кућице на њима.

Из оног теснаца код Затоња појављивао се један пароброд са мноштвом шлепова, као какав пловећи град. Мало доцније поред њих је милео велики дунавски реморкер са два коса димњака, између два шлепа, а вукући за собом других осам претешких, дубоко утонулих, мељући мутну воду својим точковима. Целу ноћ је путовао, пошавши

синоћ из Добре. Сада се врши јутарње умивање тог пловног насеља: кофе захватају воду из реке и излевају се на палубе које се светле. Међу измешаним белим кућицама са цвећем под прозорима, игра се мноштво деце, пси трче и лају, петлови кукуречу; дим се диже са огњишта, рубље се лепрша. Рекло би се да какво холандско село плови Дунавом са истакнутим заставама у ово недељно јутро.

На острву Кисељеву *Срећна* се заустави. Опраше брод, доручковаше. У даљини се види Градиште, његово пристаниште и затубасти бели звоник његове цркве. Кад се отиснуше, Марко држећи крму рече своме другу који сеђаше крај њега:

— Недељом је све некако свечаније и у природи самој; као да је тог дана нешто у ваздуху чега нема преко недеље. И наш мотор као да је данас боље расположен.

АНДРЕЈА

Пре ће бити да је у нама тога дана неко нарочито расположење са којег нам и природа друкчијом изгледа, јер ми њу можемо само кроз себе видети. Како је и најлепши сунчани дан тужан кад смо несрећни, како је и најружнији дан кише и студени ружичаст када смо срећни! Што ти недеља изгледа друкчија од других дана, то је стога што је верско осећање усађено у твојој души, иако можда не знаш за то.

МАРКО

Са својим верским осећањима сам начисто и у том погледу добро знам шта ми је у души усађено. Верујем у Бога.

АНДРЕЈА

Веровање у Бога је сасвим неодређена ствар док дефиниција није дата.

МАРКО

Нема дефиниције Бога. Јер Бог је у нама и свако га осећа на свој начин. Траже га ван себе, а он је у њима. Зар има уопште идеала изван нас?

АНДРЕЈА

Питање треба друкчије поставити. Треба најпре рећи шта се подразумева под божанством и онда испитати да ли постоји. Не може се доћи до истине другим путем до рационалним.

МАРКО

Али у томе и јесте велика заблуда, што се најдубља стварност наших осећања жели подврћи законима спољашње, готово материјалне стварности. Ако осећам у себи божанско, ако је оно у свету мојих осећања основа свему, какве важности има што ће га природне науке и не знам какви људски ауторитети потврдити или порећи. Исто тако, кад то осећање није у нама никакви докази не вреде, осим ако не успеју да пробуде та осећања.

АНДРЕЈА

Онда се човек мора одрећи да свој живот сазда на рационалности, ако прима тако осећања изнад стварности.

МАРКО

Рационални живот! Нема ничега нерационалнијег од тога, и никада неће бити рационалног живота.

АНДРЕЈА

Него шта, живети у предрасудама, одавати се мистицизму?

МАРКО

Ха, ха! Ако је реч о томе, не знам за већи мистицизам од рационалног схватања живота. Живети, одушевљено делати, а знати да је све то ништавно, да једнога дана неће остати од тога никаква трага, ако то није мистицизам онда је највећа нерационалност.

АНДРЕЈА

Пре бих рекао да је то нека врста хероизма, управо највише врсте. Знамо да смо смртни, да је све пролазно, миримо се са судбином и радимо махом на ономе што нећемо видети саграђено. То је већа врлина него не марити за земаљски живот у очекивању вечнога загробног.

МАРКО

Јесте врлина, али је и нерационалност, површност, јер твој рационалиста се није помирио

с оном истином до чијег је сазнања дошао. Он само избегава да на њу мисли. Он вели: смртан сам, умрећу; али не мислимо на то... Ма колико да је корисно и за препоруку оно: „радите, у раду је срећа“, то је као неко опојно сретство да се не би имало времена мислити на своју судбину. Ето до чега је тежња за рационалним довела човека. И још се дичи својим делом. Откривши своје ништавило, пролазност свега и своју смртност, вели нам: сада радите као да сте нешто и као да сте бесмртни. Упражњавајући мисао, човек је дошао до тога да мора избегавати да мисли управо о најдубљим питањима.

У она времена кад се искрено веровало у загробни живот, — једна заблуда, слажемо се, — живот је био упркос тој илузији рационалнији од нашег. Јер су тада делатности људске имале смисла, и човек уместо да избегава да мисли чему води живот, могао је као најбољи потстрек својој делатности имати увек пред очима оно чему води овај живот. Човек је живео тада у многим заблудама, али је на њима могао саградити живот који има смисла. Ми смо данас у истини, али живот је постао противуречност.

АНДРЕЈА

Али замисли које понижење за људски ум: целог живота бити подржаван и вођен вером у будући живот, а кад тамо, ништа од тог! Нема сумње да је боље веровати да смрћу не нестајемо, али чим се укаже сумња, треба је испитати и развејати.

МАРКО

Добро, веровати у нешто што не постоји, значи бити преварен. Али зар није још већа самообмана везивати се за пролазност и ништавило. Нешто што је пролазно више је ништавно од онога што уопште не постоји. Јер прво ће нестати, издаће нас, а друго је вечно и у њему се не можемо разочарати. Не можемо да се вежемо за какав небески идеал јер се бојимо да не будемо заведени илузијама. Али се везујемо за земаљско, чија пролазност чини бесмисленим свако наслањање на њега. Грчевито се припијамо за младост, здравље и свако добро земаљско. А све је то тако пролазно! Горе још, све се завршава суштом супротношћу и порицањем себе самог: младост старошћу, здравље болешћу, живот смрћу. У томе тренутку кад је тако бедно завршило оно што нас је држало, нисмо ли у бесмисленијем положају од онога који се везао за бесмртни идеал, који нас није привукао јер смо сумњали у његову стварност, а наш је сада постао још бестварнији од његовог, јер се сам порекао самом супротношћу.

АНДРЕЈА

Оставимо сада та питања. Можемо наставити вечерас у романтичној сенци голубачког града. А сада уживајмо у садашњем тренутку. Јер, веруј, тај једино вреди. Што је прошло, прошло је; а што још није дошло, питање је да ли ће икада доћи, осим смрти.

Дан је био диван. Сунце је већ пекло, а свеж ветрић, појачан кретањем, и слап што га дизаше кљун брода прескачући таласе, хладили су их и прскали. Уживали су телесно у најпотпунијем смислу, дисали су у сласт, били су срећни што живе. Вероватно да их је свесност да ће све то нестати једнога дана, да ће та уживања што их даје здраво тело бити пре или после замењена телесним патњама у болесничкој постели, упутила ка размишљању о пролазности свега земаљскога.

Пред Градиштем окретоше се у једном луку и присташе уз обалу на самом ушћу Пека.

Ту, на ушћу Пека, ловили су рибу цело по подне, удицом и мрежом. Лова је било мало, али ипак довољно за чорбу коју су намеравали да скувају у вече под голубачким градом.

Пре заласка сунца *Срећна* је кренула низводу.

Из села што се нижу дуж обала, Белобрешке, Пожежене, Мачевића, било је, у то недељно летње предвечерје, изишло на реку мноштво народа. На неким местима се стока хладила у реци, људи су вукли мреже, деца се купала. Код Молдаве, на тим вратницама Ђердапа, било је, као увек, на окупу, много бродова и шлепова. Кад пређоше Бабакај указа се у сутону голубачки град на купастој стени. Под њим се зауставише и ту заноћише. На обали запалише ватру а мало доцније је у котлу кључала рибља чорба. Кад вечераше опружише се крај ватре што је још тињала и на коју су били бацили нешто сува лишћа да се заштите од комараца и

мушица. Над њима се град оцртавао на светлом небу а с оне стране реке на тамном планинском ланцу одсецао се облик једне рушевине, као какав стражар на уласку клисуре.

— Да, рече Андреја, иако нисам побожан, има тренутака, као овај, када бих се радо одао верским осећањима. Али се томе опирем, најпре што налазим да не почивају на разуму, што се чак с њим не могу сложити, а затим што мислим да им налазим корена у своме кукавичлуку. Јер та се блага осећања јављају нарочито у тренуцима разнежености чула, у невољи, у болести, потиштености, страху, другим речима кад је моћ разума смањена. Знаш да Ренан негде вели, бојећи се те слабости у болести или пред смрћу, да не треба водити рачуна о ономе што ће можда у тим приликама рећи.

МАРКО

Питање је, да ли је за оцењивање извесних ствари човек способнији када је здрав и срећан, кад животу не види краја, или онда кад је илузија живота и среће на измаку, и када му је друга стварност пред очима. У здрављу и срећи многе су истине човеку неприступачне. Тада је човеково гледање на свет најповољније обављању живота и развијању његове делатности, али је и најмање дубоко. Тада је човек, што се вели, нормалан, што је повољно неопходно потребној површности његова оптимизма. Али да ли је он тада ближе истини од многих потиштених, забринутих, страшљивих? На пример, ови се често плаше какве катастрофе

кад седну на воз, и избегавају да путују. Они, очевидно, нису нормални. Нормални на то и не помишљају, они путују и без потребе, а ако и помисле они се у својој рационалности осигурају на извесну суму, и мирно путују. Али кад се катастрофа деси, ко је био у праву, нормални или ненормални? Има лудака који су логичнији и дубљи од нормалних, само што се њихово стање не може сагласити са стварношћу живота и опстанка. Знао сам једног суманутог који никако није хтео проћи поред војника на стражи, помишљајући на могућност да војник у том тренутку помахнута и испали пуну пушку. Нема сумње, није био нормалан. Али се једном то баш догодило, једанпут, истина је, од како људи памте. Али онај што је настрадао пожалио би што није чинио као онај опрезни лудак. Живот захтева да се играмо вероватношћу. Много је логичније ићи за апсолутним, али тада упадамо у бесмислицу. Тако исто врло је могуће да нам се неке истине, које вера пригрљује, указују пре у оним тренуцима физичке и душевне слабости него иначе.

АНДРЕЈА

Моја верска осећања гуши у самом зачетку и то, што одајући се њима помишљам да бих тиме био увршћен у систем какве вероисповести, и тиме бих макар прећутно примио читав њен систем. А у свакој има толико и тако разноврсних ствари које никада не бих могао примити. Одушевљавао бих се хришћанством кад би било само Христове

науке без свега онога што је доцније на њој изграђено и што је из ње потекло.

МАРКО

Заборављаш да је Христова наука дала животе најпотпунијег одрицања себе самог и пожртвовања до мучеништва.

АНДРЕЈА

Јесте, хришћанство је дало савршене појединце, који никада нису имали великог утицаја око себе ни онда када су масе преобраћали. Хришћанство, иако је захватило масе, стварно је остало добро врло малог броја појединаца. Стога ми се чини, ма колико да је утицало на ток историје, хришћанство није у томе деловало у смислу свога учења. Иначе би се морао наћи јасан преокрет у историји народа примањем хришћанства. А знаш да тако није. Не верујем да је стари пагански свет био у својој етици и моралу друкчији него савремени хришћански, због тога што није био хришћански. Данас смо морални и неморални на други начин него у прехришћанско доба што су били, али не налазим да смо, узети у целини друштвеног живота, ближи Христовој науци. Разне друштвене измене у смислу добра и правичности нису увек вршене у име Христове доктрине, често су вршене од њених противника. Велим ти, хришћанство је захватило масе, можда је многе и преобразило, али утицај његов на ток историје није у смислу саме доктрине. Изгледа, заиста, после иску-

ства толиких векова, да људска природа не може бити друкчија него што је одувек била. Хришћанство није отстранило ни ратове, ни политичка уморства, ни економско робовање, све те одлике старога света. Истина је, данас је мање грубости у многим нагонима људским, нема више ропства у античком смислу. Али зар страхоте рата нису веће него некада? Свет је постао питомији, просвећенији, али да ли је постао бољи? Сумњам често у то пред појавама које свакодневно видимо.

Свет се мења, човечанство напредује у разним правцима, стиче све више искуства, знања, умешности, господари све више природом. Али у дубокој природи својој човек остаје увек исти, јер се не може мењати у основним нагонима својим као ни у особинама саме живе материје. Човечанством данас управљају исти они нагони који су владали пећинским човеком, као што данашњи човек у ткивима својим дише онако као и његови најудаљенији претци.

Напредак науке, технике, хигијене, није напредак самога човека, већ тих грана његове делатности. Напредак човечанства лежи једино у самоме човеку и у односу међу људима. Напредак науке и технике, нема сумње, могао би бити у служби правог напретка. Али тако није уствари. Тај је напредак пре назадак човечанства. Нагли развој науке и њених примена даје варку о општем напретку човечанства. И ма како то изгледало чудновато, на пољу људскога усавршавања у смислу односа међу људима, напредак је уопште сумњив. Ко се

може отети поређењу усавршавања техничких проналазака са усавршавањем човековим! Многе проналаске смо видели у зачетку, неспретне, чудовишне, ружне, без изгледа на успех. Па смо за један део људскога века доживели њихово савршенство. Ко се могао надати да ће експлозивни мотор, који почива на најгрубљем облику снаге, на експлозији, постати нечујан и узор укроћености и послушности. И колико истрајности људске, колико пожртвованости и жртава, колико упорне генијалности у служби материјалног усавршавања! Колико је уложено стрпљења, памети, колико неуморног стремљења ка савршенству, да би се постигло нешто што баш није од првобитне потребе по људску срећу, као што је удобније котрљање на точковима. А у куд и камо важнијим питањима људског усавршавања, односа међу људима, како је мало добре воље, мало вере у могућност да се и овде експлозије укроте, да се иде ка савршенству. Тако да после много векова, када је наш живот материјалним тековинама толико измењен да више не личи на оно што је био, питамо се да ли се човек уопште променио у оним елементима који сачињавају нашу природу. У данашњем прекоатлантском чуду технике тешко нам је замислити да се у зачетку налазио чун у стаблу дрвета издубен; а како је пак лако увидети да је у нашим нагонима и природи нашој у основи животињско порекло наших предака. Ту, нажалост, није потребан никакав напор да би се то увидело.

Згрозим се на саму помисао шта бисмо све починили кад не би било страха од казне и кад се

не би дознало ко је шта починио. Вере, ниједна вера, нису много допринеле побољшању човечанства. Моралност разних народа независна је од вере којој припадају. Не постоји никакав однос између моралности и религиозности разних доба. Често је верски занос био узрок многим нечовечностима, ратовима и прогањањима.

Стога се не одушевљавам ниједном вером. Чувам у дубини своје душе она блага осећања што ми их улевају велика загонетка и тајна природе и нашега бића, све веће што наука више напредује. Кад би се вере ограничиле на гајењу тих осећања, тиме би само добиле. Као што наука излази из свога делокруга када завирује у ту дубоку духовност, исто тако вера губи кад залази у материјалну стварност. Каква посла имају вере са космогенијом и еволуцијом живога света? Што је то у њиховом учењу, то је стога што су некада вера и наука биле једно исто. Данас то више није, и било би од највеће користи по једну и другу да се потпуно одвоје и не залазе више једна у другу. Како можеш пригрлити веру кад садржи тврђења која су до очевидности нетачна? То настојање да се верски системи у целини одрже, и то у оним стварима које не засецају у сам дух религиозности, највише штете наноси правој вери, јер са једних неистина доводи се све у сумњу. Зар их је мало које је Ренан вратио хришћанству а које је ортодоксно учење било одвратило? Зашто деци давати као истину оно што ни вера не може одбранити друкчије него у виду слика и симбола?

МАРКО

Имај на уму да те ствари необично пристају дечјем духу, јер их је изградило човечанство у својој детињству. Дете на све поставља питања, хоће све да зна, управо као првобитни човек који је гледајући звездано небо хтео одједном да дозна све његове тајне. Можеш ли дечју радозналост задовољити научном истином? Смеш ли оставити је незадовољеном? Ко би детету открио загробно ништавило? Хришћанска легенда дивно одговара тој потреби. Она развија у детета машту, даје прве заносе поезије. Стога дете мора бити у вери васпитано. Треба оставити његовом доцнијем искуству и знању да одбаци што му се чини неприхватљивим, да систем света што му га је пружила вера замени другим према својој нахођењу, или да се у њему утврди. Дечји дух не трпи празнину, као и наш дух који у науци, док не открије истину, гради „радне хипотезе“ помоћу којих тражи истину. Сме да каже „не верујем“ само онај који је некада веровао. Многи се данас диче кад веле: „не верујем“. Као да је то нека заслуга. Много је теже веровати. Не волим безвернике, не зато што не верују, већ што тиме истичу своју охолост. А ко може у тим питањима вечне тајне бити охол својим знањем? Незналице у првоме реду. Волим ученога човека који се подвргава извесној верској дисциплини, примајући чак и оно што је бесмислено, јер је то знак његове смерности. Потчињавајући се верској дисциплини, стварно не признаје толико верске

истине колико научну, да морамо бити скромнији уколико више знамо, јер знање нас поставља пред све дубље и основније загонетке, које ће се можда једног дана свести на једну једину, али најдубљу и неразрешљиву. Хоћу да се по каткад клањам и апсурдном, јер ћу умрети не дознавши да сам многе глупости, са науком, сматрао истином. Хоћу дакле и свесно да се поклоним бесмисленом, кад сам то већ несвесно редовно чинио. Није баш тако глупо оно »*Credo quia absurdum*«.

АНДРЕЈА

Са таквом филозофијом не бих се могао сложити. Али свакако с њом нећеш ући ни у један храм, ни у какав рај.

МАРКО

У храмове не залазим радо, јер, између осталог, сјај и раскош вређају моју веру.

АНДРЕЈА

Они су јој међутим од највеће потребе. Јер народ тражи да се диви богатству којим је обасуо своје царе и првосвештенике. Нико не презире убогост као сиротиња.

МАРКО

Испуњавајући неке верске обичаје ја у томе видим и успомену на своје родитеље и претке, прихватам из њихових руку и тако одржавам нешто трајно у пролазности. Свима су нам драги божићни обичаји, на пример.

АНДРЕЈА

Јесте, ти су обичаји дивни, преносе нас у детињство и поезију. Само што ми је одвратно кад видим да многи, имајући у изгледу уживања у јелу и пићу, постају за два дана годишње човекољубиви, сете се славе небеске и мира земаљског, да би одмах после заборавили и на најосновније хришћанске дужности. Због тога најмање волим своје ближње у тим данима „светлих празника“.

МАРКО

Почињеш бивати мизантроп. А то значи или да не вариш добро вечеру, или, што је вероватније, да ти се спава.

Мало доцније обојица су уморни дубоко спавали на уским лежиштима у кајути.

У свитање када се пробудише, зачудише се опазивши пред собом на котви огромну растовачу, коју је ноћу пароброд био ту оставио.

Старински облик дунавске лађе, који ће ускоро нестати, који је већ нестао, у праскозорју се црнио као привиђење; са рушевинама града које су се у висини одсецале на небу, преносио је у прошлост.

Широка је, утробе пуна плода као у материнству. У своје коморе примила је жетву недогледних поља и неодмерљивог труда. Она је сама читави шума. Ребра и бокови су јој од славонске храстовине. Од храстовине су и испупчене груди и она поносно уздигнута глава на чудне увојке која потсећа у исти мах на лабуда и на девојку. Слеме

и падине, у виду рибље крљушти, од боровине су, премазани црном смолом. Кућа на крми је од миришљаве чамовине.

Претоварена је житом тако да је стаза на њеним боковима у најнижем превоју под водом. Лађари прелазећи с једног краја на други своје лађе морају да загазе у реку која им пресеца пут.

Има у тој претовареној растовачи и обиља плодних равница, и материнства широке квочке под којом се живот замеће, а њене широке груди које лиже река, као да носе тешке дојке. Квочка са дојкама, митолошко биће нашега Дунава...

Госпођин Вир

Кад је свануло припремише се за пут. У магли која се дизала из реке указа се Бабакај, усамљена стена наред воде, као окамењени пласт сена који се са литице сручио у реку да стражари на уласку Ђердапске клисуре.

Из оне питомине широке реке мирнога тока, зелених ада и пешчаних спрудова, нагло се ступа у дивљину клисуре са пећинама које зјапе одозго, са стенама које прете под водом брзом и неверном.

Под Голупцем каменити зид клисуре за час се прекида дајући места цветној ливади што се благо спушта до реке. Ту, на Ливадицама, стадоше и окупаше себе и бродић који се сада блисташе под првим зрацима сунчевим. Мало доцније прелетеше матицом мимо Јеленску Стену, огромну и отсечну, са које је некада гоњени јелен скочио у Дунав пркосећи ловцима и смрти.

Код Брњице, према Љубераждији, најдивљијег села у целој клисури, насукаше брод међу преплашено стадо коза, доручковаше млако млеко на самом извору његовом. Наставише пут, а кад се припека поче осећати зауставише се под Добром, на ушћу пресахлог потока. Ту је обала од најлеп-

шег песка и веома блага, тако да су од бродића морали газити реку неких двадесетак корака до обале.

Лежећи потрбушке под врбама, уживали су у тајанствености летњег поднева. Река блешти и тече глатка, набрана само на два места аласком тиквом као свила поткачена чиодом. Водени цвет пада на њу свлачећи своје кошуљице, риба се праћне ловећи га. С оне стране реке високи тамни планински ланац под којим провирује Љупково, а између њега и воде песковита равница са кржљавим кукурузом. Пред њима вода се игра риђим брадама врба које као неки речни богови уживају у томе миловању. По кој ретки крик, шум, пљесак прекидају дах летњег дана који са дамарима куца у ушима.

Пред вече наставише пут.

Кад се прође Козла, сва у диму и праху својих угљених мајдана, и Дојке, које вире из воде суре и преплануле, запљускиване таласима, под отсечним каменим зидом правилних црта, боје старога мрамора, као остаци каквога двора, вода се ковитла у вртлогу који вуче у велике дубине Госпођиног Вира. Опрезно се приближише десној обали, привезаше се за једну букву која се наднела над реком, и ту заноћише.

Спавали су дубоким сном кад их у неко доба ноћи трже иза сна месечина која им падаше право у лице. Месец је био провирио између два брда и вода је блештила под њиме. Све оно ковитлање Госпођиног Вира претворило се у неко неуморно

титрање, помахнитало играње светлости у води. Седећи један поред другог, два друга посматрају тај приказор ћутећи. Ћутање прекиде Марко:

— Гледајући ову игру месечине у води, чини ми се да чујем неку дивну музику. Ја лепе приказоре чујем...

АНДРЕЈА

Биће зато што си сликар; музичари вероватно виде звуке!

МАРКО

Музика ме опија; под њеним утицајем губим смисао за стварност. Слушајући музику сви предмети које гледам добивају неки нов изглед, све је преливено поезијом. Већ први акорди клавира дају сликама на зиду живот који иначе немају... Посматрам по зимскоме дану кроз прозор кљусе које посрћући извлачи претоварена кола уз стрму улицу. Кочијаш у ритама раменом подупро таљиге не би ли помогао коњу. Све је напор, борба, беда. Крај мене у соби одјекну први акорди (не мора бити ни Моцарт ни Бетовен; школски узори: „Девета“, Милоска Венера, Мона Лиза и Сикстинска капела су нешто изузетно само за оне који не разумеју ништа....) Одједном се онај мучни приказор преображава. Све у њему постаје ритам, лепота уживање. Према музици исти приказор се мења, сад је дубока осећајност, сад опет плитка разузданост... А ништа није тако различно као музика. Од оне божанствене која продире у најскривеније куте на-

ше душе до оне која струји ка карличним живцима, јер ретко шта може бити непристојно и прљаво као музика, која откуцава и ритмове душе и покрете тела. Заиста је покор све то називати истим именом. Музиком бих могао бити поведен и заведен на све путове. Музика би ме понајпре привела вери, а ништа ме не би учинило јунаком који јури у смрт као ритам каквог доброг марша, као год што извесна музика буди у мени ниске нагоне. Права музика је за мене непрекидно низање успомена давних и скорашњих, које само она може изазвати и које нестају чим њени звуци умукну. Ја у њој видим себе и свој живот. Стога не видим никада у њој оно што по програму има да значи. Каква бесмислица покушати речима да се изрази музика, кад је она говор који се не може превести ни на какав други начин изражавања... Музика, као свака уметност, оперише с оним што је у нама. Стога уметничка дела имају за свакога другу вредност. Каква проста мелодија може ме дубоко узбудити ако наиђе у мени на оно што је она кадра усталасати. Како су смешни они који оцењују уметничка дела за друге; они мисле, или боље они би желели да цео свет буде с њима истоветан... Нигде музика нема ту тајанствену моћ као на води. И онако мрски инструменти као тамбура и хармоника, на води ме дубоко узбуђују. Вода и музика се дивно допуњују, и у једној и у другој је све ритам и преливање. Вода баца поезију на све што запљускује и што се у њој огледа. Каква разлика између свега овога што се ниже дуж обала, гле-

дано са воде и гледано са сува. Већ то низање, та пролазност, даје стварима највећу драж. Спуштајући се реком, то непрекидно низање очарава нас. Засеоци, воденице, стада на појењу, променљива црта обала на небу, рушевине које као да се окрећу за нама, све су то лепоте којих се ми бар нећемо никада заситити. Али само као пролазне слике са воде гледано то је тако. Ниједна од оних ствари није по себи ништа, њихова пролазност је све.

АНДРЕЈА

Уметност је једно царство за себе, једна велика лаж, једна божанствена лаж. Ничега од стварности нема у њој, и они који мисле да из стварности црпу своју уметност у великој су заблуди. Стварност може само потхрањивати снове, али она није сан.

МАРКО

Права уметност има свој корен у истини, а лаж у уметности као и другде остаје лаж.

АНДРЕЈА

Несумњиво да постоји права и лажна уметност. Истинска уметност почива на њој особеним законима, на тој истини која није она истина што је ван ње.

МАРКО

Зар не постоји уметнички правац који жели да што верније прикаже стварност живота и природе?

АНДРЕЈА

Ниједан правац у уметности није био толико у заблуди као та „објективна“ уметност, натурализам, која тобоже само пресликава стварност, која је мислила да у романима и на позорници даје „природну историју“ и „кришке живота“. Никада уметност није била толико далеко од стварности као тада. Из тих настојања је постала велика уметност, далеко од стварности као свака права уметност. Како је далеко од стварности и најреалистичнији роман, који је, према томе, у већој заблуди од романа који је био свестан да је роман.

МАРКО

Ја сам читао такве описе патња и смрти који одговарају суштој истини.

АНДРЕЈА

Добар си пример узео, људске патње, смрт и уметност! У животу бежимо од њих, јер патња и смрт нас узбуђују на сасвим супротан начин од онога што нам даје уметност. А у уметности нам то прибавља дубока уживања, јесте, уживања, јер иначе не бисмо читали и поново читали опис тих ствари. Јесте, описује се стварност, исто оно што се десило, али чим је уметност није више стварност, јер одлика је уметности да из стварности створи нешто чега у овој нема, а то је уметност. Колико је уметност далеко од стварности и сасма нешто друго, кад је успела да нам сузе

буду сласт, да налазимо врло блага и пријатна узбуђења у смрти. Готово у свакој опери се умире уз музику. Ха, ха! умирање од туберкулозе и музика, и неки још налазе да је права уметност у истини! А каква би имала бити кад би била лажна?... Једне вечери, давно је то било, свет је хитао у позориште да види чувенога италијанскога трагичара у улози Отела. Велики уметник био је ненадмашан реализмом у сцени када гуши Дездемону и када себи пререже гркљан ножем који му остане у врату. И отмена публика дама и господе нарочито је због тих сцена хитала то вече у позориште. У исто време, кад је публика пристизала у густим редовима, одмах до позоришта, у кујни једне гостионице десио се крвав догађај: један келнер убио је из љубоморе младу служавку па је затим себи пресекао врат. Дакле нешто сасвим слично ономе што је учинио љубоморни Шекспиров црнац. Кад се та вест пронела међу гледаоце између два чина, дрхтај грозоте прострујао је преко голих рамена оних које су биле дошле да у сјају и раскоши присуствују убиству и самоубиству... у уметности приказаним. Али им је сама помисао да се то исто у близини стварно догодило покварило очекивано задовољство те ретке вечери... Деца радо читају авантуре о бродоломима, људождерима, убијању људи итд. Како су то страхоте, и која разлика између стварног доживљавања и удобног узбуђења у сласти језе коју даје књига са сликама. Они који су такве страхоте преживели не воле о њима да говоре. Па рат и уметност! Лепота

клања, рана, бола, страха, оружја, експлозија... Све је то заиста величанствено на слици у музеју, у књизи крај огњишта, на позорници са добрим глумцима. Али то је уметност а не оно што мисли да приказује. Уметност све изврће, истину као и наша морална начела и конвенције. Над судбином Маноне, Кармена, Сафе, Виолете, Мимиа, како се све зову јадне жртве љубави, плачу добромислени људи и чедне девојке, у књизи или пред позорницом. Али на њих се у животу баца камен са гнушањем. Уметност све преображава штогод додирне својим магијским прутићем. Зло, беда, ружно, све се преображава и постаје сасвим друго, једна божанствена лаж или једна нова истина.

Уметност је велика грешница. Она све изобличава. Она је у највећем ступњу неморална, она извлачи сласти из беде, бола и смрти. Ништа њој није свето изузев себе саме. Просјаци су омиљени сликарима, а сви они физички радници на селу, косачи, орачи, копачи, сав онај мучни живот напора и зноја неисцрпни су извор идила и хореграфије и свих других уметности. Рат је у сва времена био једно од највиших уметничких надахнућа, и уметност је један од злочиначких савезника рата, огрћући га својим заводничким плаштом, исто тако криминална као и ненаситљиви ковачи оружја.

МАРКО

Па ипак, уметност је безазлена и у безазлености својој грешна. Уметност је царство човекова детињства и царство детињства човечанства. Да не-

ма у нама успомена и остатака из једног и другог младог доба, не би било места за уметност у нашем духу. Живимо добрим делом целог свог века на своје детињству. Трчимо непрестано за њим, све упорније што више од нас одмиче. Детињство нам даје мерило за оцењивање вредности, оно је дало клицу наших доцнијих жеља. Ценимо нарочито оно што нам се у детињству учинило вредно. Многе части и добра свакојака у зрело доба нас привлаче што их гледамо очима свога детињства: сећамо се како су изгледали велики у нашим очима и како су нам изгледали ненадмашни они који су их онда уживали. И најозбиљнији, управо они су у највећој мери велика деца. Јер нема плодне зрелости без богатог детињства. Све се доцније изграђује на детињству, потиче из доживљаја, утисака, жеља што нам их је детињство дало. Али ни у чему детињство не царује као у уметности. Уметност у главном ископава из наше душе утиске наслагане од првог детињства до прве младости. Уметник гледа свет кроз своје детињство, јер га друкчије овај не може одушевити. И лако је наћи у делима свих великих уметника како се кроз њих провлачи њихово детињство: песме што је мајка певала детету постале су неисцрпни извор на коме црпе највиша надахнућа велики уметник; скромни врт у коме је дете први пут осетило мирис цвећа заносиће успоменом уметника много више од много већих призора доцније, и ови ће вредити управо по ономе што ће наћи одјека у детињском добу. За уметност утисци вреде уколико су кадри заталасати најдубљи слој наше душе.

Уметност, и она највиша, захтева извесне одлике дечјег духа, машту, неспоредност примања без анализе. Стога се никад не добивају у зрело доба онако потпуни, искрени, ничим не помућени доживљаји у уметности, као у детињству. Никад нећемо наћи ни у делима велике уметничке вредности оно што смо нашли у првим прочитаним књигама, у првим гледаним комадима. И зато сваки нараштај тврди да се писци, песници, глумци не могу мерити са онима из његове прве младости.

АНДРЕЈА

Треба се онда враћати књигама које смо у детињству читали.

МАРКО

А, то никако. Недавно сам то учинио и не могу довољно да се кајем. Две књиге које сам у дечаштву прочитао оставиле су такве успомене као иједна друга. И често сам волео да их се сећам. А сећао сам их се у појединостима, и многих места, и слика, и изгледа њихова. Те књиге нисам видео годинама. Кад недавно видех једну од њих у излогу антикварнице. Био сам уверен да у њој нећу наћи оно што сам некада оставио. Зашто онда себи приредити разочарење? Па ипак сам ја прочитао. Прво, нисам нашао ону исту књигу. Други формат, друга хартија и штампа, много горе него некада. Сlike до душе исте, познате ми, али као да их је невешта рука прецртала и унаказила. Читајући је поново очекивао сам кад ће доћи оно место над

којим сам некада плакао. И заврших књигу; и не само да нисам плакао — то већ нисам ни очекивао — него не могу никако да нађем место које је некада могло да ми извуче сузе.

АНДРЕЈА

И сада си разочаран.

МАРКО

И јесам и нисам. Првобитни утисци су били тако јаки да их ови нови нису могли избрисати. И сада су у мени две књиге, иако једна у ствари. Она прва из детињства, ненадмашна, и ова од пре кратког времена, бледа слика, незначајна према оној првој. Али ипак све ми се чини кад бих дошао до оног првог издања, да бих нашао оно што сам тражио. Али ћу се добро чувати да то не покушам... Онај свет који називамо обичним и простим, сачувао је у јачој мери особине дечјег духа од оних који имају навику анализе и испитивања. Стога су њихова уметничка уживања потпунија од наших. Ми никада не можемо заборавити да смо у позоришту, и сузе су за тај припрости свет а не за нас. Пред каквом безазленом сликом тај исти свет је уверен да гледа оживелу народну прошлост у потпуној истинитости и стварности. Легендарни јунаци су за њих увек живи. Може ли нашу машту ишта занети као њих бајка причана крај огњишта? Нема сумње да је уметност коју ми тражимо нешто много више од њихове, али они од своје примају више него ми од наше, јер је примају непомућену,

непосредно. Њих не гони навика и потреба испитивања и дисековања. Ми међутим тражимо илузију уметности али желимо да смо сваког тренутка свесни да је све то илузија. Стога је најмање уметничког уживања дато уметничким критичарима; они најбоље познају уметност, они знају њен механизам; они уживају у науци о уметности, али не у уметности... Да уметник није прошао кроз тај ступањ непосредности, у своме детињству, не би било уметности ни уметника. Стога је егзотично у уметности један нижи њен елеменат. Егзотично је оно што у детињству нисмо видели ни осетили, што доцније дакле нема главни услов да буде извор уметности.

АНДРЕЈА

О нечему сам врло радознао, а то је о будућности уметности. Док могу замислити даљу будућност науке, шта ће бити са уметношћу у будућим вековима, својој радозналости не налазим одговора. Наука ће тражити истину све дубље а уметност ће свакако тражити нове облике лепоте.

МАРКО

Мислиш ли да је то сасвим тачно да наука тражи истину а уметност лепоту? Уметност може бити у лепоме али је исто тако и ван њега. Било је доба кад је само лепо имало приступа у уметност. Далеко смо данас од тога. Ружне жене су исто толико предмет сликарима као и лепе. Има у ружноме много више извора уметности него у

лепоне. Све су жене на исти начин лепе, док је свака на свој начин ружна... Наука, вели се, тражи истину. Нема сумње да је тако, али ни лепота није страна њеним настојањима. Јер шта је оно тражење по сваку цену природних закона, општих, простих, великих, него естетски захтев нашега духа да у природи нађе ред, симетрију, архитектуру. Не намећу се закони у науци тако неодољиво као што се обично мисли. Треба веровати у неминовност тих закона, треба дати изузецима њихов део, да би се закони пронашли. Закони су мучни и често непостојани производи нашег духа; они у њему несумњиво више постоје него изван њега. У уметности као и у науци тражимо оно што годи нашем духу. Али ипак ми изгледа да наука и уметност иду путевима сасвим различним. Науку могу замислити да иде увек напред. Њен пут је права линија, широка река, на којој, истина, има вртлога и вихорова, али која иде напред и никад се не враћа где је једном прошла. Ток науке личи на рудну жицу чијим трагом иде мучни напор рудара. Кад ће је откопати и колико, то не знамо, али она је ту, постоји под земљом. Уметност је нешто сасвим друго. Сва је њена будућност у нама, зависи од тога шта ћемо ми једног дана сматрати уметношћу. Пре сто година нико не би могао поверовати да ће бити уметност оно што је за нас данас њен најјаснији израз. Исто то важи и за уметност будућности. Није то неко неразумевање ни упорност према новоме, већ је то тако зато што се људски дух мења и подешава и што нико не зна какав ће сутра бити.

Нема у уметности апсолутних закона као у науци. Истина је ван нас; уметничко, естетско је у нама. И поред свих напора и жеља и прилагођавања, оно што није истина не може постати истином. Али оно што данас није уметност сутра ће бити права уметност, дубока, истински осећана, чим се наш дух подеси, прилагоди, увери. Треба само да се јави једна снажна уметничка личност која хоће и уме своју вољу да наметне, и оно што је било ружно постаће лепо, оно што је било сушта противност уметности постаће њен најлепши израз. Стога су залудне све препирке о вредности појединих праваца у уметности, стога су у будућности све могућности и немогућности могуће, стога ће се увек двоумити да ли дело потиче од генијалности или лудила, од великог музичара или глувака... Развој уметности је сав у скоковима и супротностима. Ново, увек ново, то је услов живота уметности. Питање је само да ли има неограничено много праваца којим уметност може поћи? Мени се чини да уметност већ сада осећа оскудицу нових неупотребљених сретстава. Отуда се осећа да уметност *тражи*, да изражава не оно што би имала рећи већ оно што случајно није речено. Многи знаци њеног враћања уметничкој првобитности, можда су решење питања њене будућности: она је вечна јер се окреће у колу. У свачему је тако: пошто су вековима разбоји и жице усавршавани, данас се многи облаче у тканине намењене врећама...

АНДРЕЈА

Ова лепа ноћ ми улева осећање да уметност не би требало да се удаљава од природе, која је њен непресушни извор.

МАРКО

Природа, природа! Мени се чини да тај непресушни извор ипак усахњује. Није довољно што она надахњује уметника данас као и некада, кад он нема више сретстава да је изрази. Та су сретства исцрпена, горе још, она су отрцана. Уметник је данас осуђен да осећа а да има све мање сретстава да се изражава. Отуда она узнемирена чежња и неуморно довијање у савременој уметности, које изгледа болно и измучено. Нема сумње, ова је ноћ дивна, месечина сјајна, ваздух опојан, вода као сан. Ми то осећамо, али, и с разлогом, о томе не говоримо. Исто тако сваког пролећа у цвећу наших вртова и ливада налазим један свет давно познат а увек свеж; налазим у њему најтананије кончиће своје осетљивости, танане као оно влакно паучине у пролеће, о коме виси бели листак трешњиног цвета. И кад зажмуривши уроним у те мирисе без имена, за један тренутак, али таман колико траје удисање њихова даха, преносим се у оно срећно доба кад први пут омирисах цвеће... Осећаш ли која је даљина између дубоке искренности и плитке безначајности ових речи које сам сада изговорио? Нема сумње, надахнућа природе су увек жива и нова за сваки нараштај, али сретства изражавања, речи и остало, застаревају, а

нова су све ређа. Кад у пролетњој ноћи слушам славуја, или у летњој зори помиришем ружу, осећам свежом искреношћу као да нико то пре мене није осетио. Али покушај да то изразиш! Можеш ли још помињати руже и славуја? Те речи не значе више ништа, горе још, оне значе нешто што је изгубило значење.

Ништа није тако неодређено и лично као значај речи. Исте речи немају за сваког појединца исто значење. Још мање имају исти смисао исте речи на разним језецима: *Freiheit* није исто што и *liberté*, реч шума не изазива иста осећања као реч *la forêt*. Свака реч је у сваком језику прикупила у себе оно што су јој дали историја, уметници, песници, цела образованост једног народа.

У тренутку када сам под утицајем природе, велим себи: „То је дакле значење тих уобичајених речи!“ И чим утисак ишчезне, речи више ништа не значе, јер никако није више могуће надовезати утисак за њихов смисао.

Осећајмо дакле, замишљајмо да све то што су толики милиони осетили пре нас, да ми то сада откривамо. Осећајмо и ћутимо. Главно је осетити, а да ли се може изразити, сасвим је споредно. Има их пак за које важи и постоји само оно што се од осећаног може исказати. То су професионалци стиха, четке и осталог уметничког оруђа. Они су потребни, јер их има много који тек преко њих могу осетити природу и бити узбуђени. Ми, хвала Богу, нисмо од тих.

Месец се био сакрио за један брег. Госпоћин Вир је утонуо у мрак и мир. Само је из планине допирао по који пригушен крик ноћних птица и ситног звериња. Андреја, кога сан савлађиваше, потврди последњу мисао свог пријатеља:

— Осећајмо дакле и ћутимо.

И опружи се на дну бродића покривши лице да га месечина поново не узнемирује. То исто учини и Марко. И заспаше.

Tabula Traiana

*Montibus excisis anconibus sublatis
viam fecit*

Срећна се провлачила између пловећих знакова, црвених и црних, који бродовима означују пут. Андреја је на крми нарочито пазио да их брза вода не нанесе на те велике укотвљене греде, те да им не буду кобне уместо да им показују пут. Вода је на неким местима била тако брза, да је изгледало да мотор у брзини својој заостаје за брзином реке. На Гребену су летели подижући слап од кога су били мокри као окупани. Бродари веле да се на Гребену осећа како брод низводно пада, гњу-рећи кљуном, док узводно полегне и стење као животиња кад хоће да прескочи препону.

На пешчаној обали испод Милановца зауставише се око десет сати пре подне па пођоше у град да купе хлеба и друго. После подне пођоше низ воду и убрзо униђоше у опасни канал Јуц, коме бродари, веле, дугују многу седу влас. Узани кривудава канал, у коме попречне струје Поречке реке бацају бродове и шлепове на подводно стење, најгоре је место дуж целог Ђердапа. Провлаче се

Јуцом огромни шлепови, често на неким местима нема више од две шаке воде под њима, а кад магла изненада падне или зими вејавица изненади бродове у Јуцу, јадни капетани осете тада сву горчину мрнарског хлеба, за који се вели да има две коре.

На изласку из Јуца, очекивао их је необичан приказ. Између Голубиња и Љуботена упадоше одједном у ројеве воденог цвета, тако густе, који су их шибали по лицу и падали им у очи, да су једва могли пред собом штогод видети као кроз најгушћу мећаву. Милиони тих инсеката падали су на реку и прекривали је у потпуном смислу. Инсекти су се у ваздуху сударали, свлачили су своје беле кошуљице, парили се и лепршајући крилима падали на реку умирући. Сваки кутић брода био је пун њихових меких жутих лешева, са огромним црним очима и рачвастим репом.

На улазу у Казане, жива вејавица се прореди. Пролазећи поред Калника, стене која вири из воде на самом уласку у Казане, Андреја се сети шале свог друга, који је једном наметљивом познанику дао своју адресу преко лета: *Марко Н. Калник. Ђердап.*

У Казанима је владала потпуна тишина. Горе у висини врхови планински били су осветљени сунцем које се није видело. Вода је била глатка и полако је протицала. На једној страни лепо Сечењијев пут, који их прати од Базјаша, провлачио се сада клисуром уз саму реку, на многим местима уклесан у самој стени. На другој страни остаци Трајановог пута на које су били наишли

већ код Госпођиног Вира, омогућавали су да се прате промене што их је обала претрпела за скоро две хиљаде година.

— Те су промене готово незнатне, примети Андреја. На неким местима изгледа да су се стене угнуле, блокови померили. Иначе се готово свуда може пратити пут, негде би се могло још ићи њиме, и пастири и рибари га по негде још иско-ришћују, а оне четвртасте рупе у којима су биле греде и њихови подупирачи, јер је пут једним делом био проширен даскама, изгледа као да су јуче начињене. Кад се за две хиљаде година тако мало променило геолошки, за милион година не би се богзна шта било изменило. Колико ли је тада требало времена да се изврше геолошки преображаји као што је просецање ове клисуре?

Као што су били уговорили, стадоше уз десну обалу под самом Трајановом таблом. Ту је обала отсечна као зид, али мало повучена, тако да је то место, нешто заклоњено, састанак рибара. Под самом таблом је некада био шири обод на коме су рибари ложили ватру и кували чорбу, те је Трајанова табла била прекривена гаром. Један министар унутрашњих послова, који је имао смисла за старине, наредио је да се пропланак зазида стрмо и сада је табла заштићена.

Марко увуче руку у једну од оних четвртастих рупа у којима су биле греде о којима говори натпис на табли: „Просекавши брда и подметнувши балване, сагради пут“, и привуче брод обали.

— Уронио сам у дубоку прошлост, рече Марко. Ова је рупа постојала више векова пре доласка нашег народа у ове крајеве. Ништа се из тог времена није тако очувало као ове шупљине у камену издубене. Изгледа да ништа људског није тако трајно као оно што је без садржаја.

— Погледај ове погане животиње шта су учиниле, рече Андреја, гледајући како су се хиљаде водених цветова и њихових кошуљица полепиле на крову кајуте коју је то јутро свеже био премазао. Свуку се, спаре се и угину. И то им је живот. Мужјаци имају онако буљаве очи, веће од саме главе, да би се, вероватно, нагледали света за неколико сати живота. Као да се природа хтела нашалити, свевши живот ових бића на парење. И то није једини пример њеног хумора те врсте: има једна врста паразита који живе под трбухом неких морских ракова и који су током времена изгубили и главу и ноге, и срце и желудац, све осим жлезде за размножавање, из које се та бића једино и састоје.

МАРКО

У томе питању природа се и са људским родом свирепо нашалила. Није ли готово све што је људско у истоме знаку? Да би се живот могао овековечити било је потребно да се његове исцрпене снаге принављају сарадњом, да не кажем саучесништвом, човека и жене, или уопште мужјака и женке. Је ли тако? Та се појава налази дуж целог низа живих бића, код животиња и код

биљака. Код ових се тај посао врши врло просто: махом је поверено ветру и бубама да пренесу прах прашника на жиг тучкова. Код животиња је друкчије. Зачетак живота је скривен њиховим очима; он се обавља у дубини њихове утробе. Природа, која све предвиђа, имала је, без сумње, разлога да тако буде. Предвиђала је да ће од животиње постати паметан човек, који ће покушавати да изигра њене намере. Осим тога, требало је приморати животињу да испуни захтев природе. То овој није било тешко, јер то није било први њен захтев те врсте. Створила је један нагон више. Као што је натерала животиње да се хране и напоје нагоном глади и жеђи, тако је измислила сексуални нагон.

Могла је и код човека да учини то исто, ставивши му у изглед оно што Шанфор назива „падавицом од неколико минута“. Зашто онда није постигла своју сврху једним обичним нагоном, као што су глад и жеђ, којим човек не би био више ни понижен ни постиђен него када седне за трпезу да се ода сластима јела и пића? Али јој је канда било стало да постигне своју биолошку сврху и да у исти мах човек осети како је игра у њеним рукама. Она је у себи рекла: „Не само да ћеш, човече, вршити оно што ће те највише везивати за животињу, већ ћеш у томе наћи најпотпунија одушевљења која ће те понети у највише висине до којих можеш доспети; али то само зато да осетиш моју моћ и своју слабост. Служићеш најтелеснијему најплеменитијим прегнућима и надахнућима своје душе. И кад будеш мислио да се

највише удаљујеш од мојих потреба, увидећеш да си им онда у највернијој служби. Стављаћеш насупрот једно другоме полет свога срца и захтев свога тела, а оно ће потицати једно из другог. Ха, ха! природа је била свирепа у тој својој шали. И видиш све нараштаје како делују у томе одушевљењу које им је природа наметнула, видиш песнике који узалуд траже речи да га искажу. Видиш љубавнике који иду у смрт јер су уверени да су створени једно за друго; међутим све зависи од случаја, који ће се најпре једни на друге намерити. Могло би се помислити да ће културом и разумом најзад човек успети да се отме тим варкама. Али напротив, што су културнији, све више духовнога извлаче из нагона тела. Велика дела, племенити потхвати, највећа жртвовања потичу из одушевљенога нагона љубави. И све то, тако супротно телесноме, све је то стварно његово дело. Јер не може се човек задовољити љубављу која се не подаје. Премда је љубав најпотпунија онда кад не почива ни на чему до на жудњама, јер зашто би љубавници, кад уверавају једно друго да је њихова љубав неизмерна, тврдили да се воле као првога дана. Доцније љубав почива добрим делом на успоменама. Осим тога човек се заваара, јер неће да види изумирање онога у чију је вечност веровао. У љубави има и самилости; та су два осећања врло блиска.

АНДРЕЈА

Најчудније ми је то што је љубав сва у знаку тајанствености и загонетности. А међутим све је

тако просто! Ни у чему се природа није показала тако оскудном у машти и духовитости. Биће да човек сам ствара ту тајанственост, завијајући љубав велом тајне и стида.

МАРКО

И с разлогом то чини. Природа је дала стид да би тајанственошћу дала привлачности ономе што га иначе можда не би имало. Кад помислиш шта је све природа измислила да би зајемчила трајање живота, мораш се чудити како јој неки оспоравају да је паметна. Замисли шта је све остварила у градњи, радњама и нагонима живих бића, у служби једној истој сврси. Помисли само на материнску љубав и незахвалност деце. И та незахвалност је њено дело; јер кад им дође време да пренесу буктињу живота, морају с њом и своју љубав пренети. Родитељи имају тада друго место у срцу своје деце. Тако мора бити, јер природа је дала све врсте љубави једино ради своје себичности. Праве су мајке, видиш, оне које то разумеју и које се с тим помире. Природа није само паметна већ је и лукава.

АНДРЕЈА

Мени се чини да је у људске врсте љубавни нагон добио такав облик стога што је његов природни ток спутаван. Кад би се задовољио чим се појави, као што је то код свих животиња, можда не би био узрок толиким поремећајима и свакако не би имао онај претерани значај у људском жи-

воту. А овако, пригушен и распаљиван годинама, доцније не може никако бити сведен на прави свој смисао. Код животиња, а може ли се замислити што за једну животињску функцију тражимо светлости од своје ниже браће, тај нагон има све особине других нагона, као што су глад и жеђ: задовољава се чим се појави и где нађе прилике за то.

МАРКО

У томе баш и јесте сва тежина и сложеност тог питања по човека, што је то у природи одвише просто. А друштво људско има своје законе који нису закони природе. Шта би било са породицом, народом, моралом, кад би се то питање оставило законодавству природе! Ни у чему дисхармонија људске природе и складног друштва није тако велика као у томе питању сексуалности. Отуда видимо да једна физиолошка функција као и свака друга, засеца и у веру, и у законодавство, и у морал. Како је црква са дубоким познавањем људске природе прогласила брак светом тајном, и како је потребно ту тајну потхрањивати и брижљиво чувати да не би наместо ње дошла разголићена истина!

АНДРЕЈА

Једно не могу себи никако да објасним: откуд та присна веза између сексуалности и морала? За неке се морал поглавито у томе састоји како се ко понаша у томе питању. То ми је, морам при-

знати, сасвим неразумљиво, иако осећам да тако мора бити. Зашто нема везе са моралом како се ко храни и задовољава свој нагон глади и жеђи? Има људи који се тако одају уживањима трпезе, да су одвратни. Али се не може рећи да су због тога неморални. Има их чак врло моралних. Исто тако љубавна страст може бити непристојна, одвратна, нездрава, али сама по себи не видим зашто би била неморална. Нарочито се моралност женска оцењује са сексуалног гледишта. То је и бесмислено и не може се друкчије објаснити до љубавном себичношћу човековом. Најзад, мени се чини да морал није у самим делима нашим већ у томе какво је дејство њихово на наше ближње. Узорна жена и примерна мајка је неморална ако на своје дете троши више него што му је потребно а не осврће се на ону децу која немају хлеба. То је неморалност чија је стварност очевидна.

МАРКО

У томе се нећемо никада сложити. Моралност и неморалност су и у самим радњама нашим а не само у последицама њиховим по наше ближње. Јер, по теби, кад би на земљи било једног јединог човека, тај не би могао бити неморалан. Осим о ближњим својим, човек мора водити у првом реду рачуна о себи самоме. Има радња његових које га унижавају пред камим собом, које се не могу помирити са људским достојанством. Међу те радње долазе телесна уживања, чим им се одајемо више него што је потребно постизању онога чему служе.

АНДРЕЈА

По чему су телесна уживања неморалнија од других уживања? Меломани, на пример, прави су сладострасници. Нема ли нечега физичкога у музичком уживању са притвореним очима и поремећеним дахом? Уживање је уживање. По моралности сва су иста, ако тврдиш да су нека од њих неморална.

МАРКО

Има телесних уживања а има их и душевних. Прва су ниска и унижавају човека, друга су племенита и уздижу га.

АНДРЕЈА

Нема уживања која нису и телесна. И најдушевнија су уживања телесна нарочите врсте. И од њих нам је топлије око срца. Од њих временом мења се и наше чело и наш поглед. Наше тело може подлећи злоупотребама једних као и других, телесних и душевних. А што велиш да једна уздижу човека а друга га понижавају, и ја мислим да је тако, само што ћу ти приметити да се излазећи са неких уметничких изложба човек не осећа поноснији него после једне ноћи разврата. Али свакако, као што велиш, има уживања која уздижу и друга која то не чине. Треба да смо захвални судбини ако нам је доделила неку добру, корисну и хигијенску страст, а да жалимо ако нас је обдарила неком неваљалом и нездравом. Али нити смо у првом случају врли, ни у другом порочни.

Разлика је у природи самих страсти а не у нама. А све оне потичу из потребе за уживањем, која је у основи живота. Има их који воле да се лишавају обичних уживања, да гладују, да злостављају своје тело. То су тек утанчани сладострашници своје врсте.

МАРКО

Ниједна страст није нижа и опаснија од те којом хоћемо да рушимо и ружимо сва она начела добра и зла на којима човечанство почива. Морамо сматрати врлину заслугом а слабости грехом. Са великом је муком човечанство саградило на чистом животињству нешто што се од њега отело иако је из њега поникло. Не дирајмо у то. Све је то на slabим ногама; и баш стога га треба штедети и подупирати, уместо да се напада и руши. Морал је једно осећање, као и уметност, а не једна рационалност. Јесте, оно што је ружно, нескладно, непристојно, такођер је и неморално. Морал је нека врста естетике.

Били су бацили своје удице, али сита риба мало је марила за њихове мамце. Преставши да рибају, посматрали су Трајанову таблу, дивно сачувану, чији је напис време излизало само на неколико места, таман колико да пружи ученим епиграфима задовољство њеног одгонетања.

— Да је била потпуно сачувана, ова табла не би научницима била тако драга, рече Марко милујући камен руком. Замисли, она је из другог века по Христу. То нам изгледа врло далеко.

Стварно, историјско доба је много краће него што нам изгледа. Шта је један век кад човеку пола преживљеног века изгледа врло кратко. Али нама изгледа много дуже оно време које искуством не можемо одмерити.

АНДРЕЈА

Мени је неразумљиво то, што док природњаци не могу довољно да се приближе предмету свога изучавања и траже све моћније микроскопе, историчари веле да им треба одстојања од догађаја, као сликарима кад посматрају слику, да би могли догађаје видети и оценити. Мени је то неразумљиво. Историја међутим није уметност, и зашто ће боље познавати догађаје они који их нису видели, и боље оценити људе ако их нису познавали?

МАРКО

Ја мислим да је то због тога што се у историји из непосредне близине одвише много види да би се историчар могао снаћи. Издалека изгледа све простије. Стога су најјаснији у историји они периоди о којима се има најмање података.

АНДРЕЈА

Погрешно је мислити да о свачему постоји истина за нас схватљива. Чим се изиђе из материјалног света и простих историјских чињеница, истина, једна и једина, не постоји више. Те појаве имају много више димензија од нашег духа, који

није у могућности да их обухвати у целини. Отуда у историјским и друштвеним питањима различна схватања, јер има разних истина од којих ниједна није потпуно истинита.

Већ се било смркло кад се под Трајановом таблом окупише рибари са својим чуновима и чамцима. Разговарали су о слабом лову, приписујући га воденом цвету и предвиђајући још за више дана да ће слабо бити рибе. Рибари су објашњавали необичним гостима да водени цвет пада три пута годишње. Први пут је ситан, други пут је крупан, а трећи пут је најситнији. Данас је пао други по реду. Описивали су им затим како изгледа зими кад лед заглави и запуши Казане. Било је тешко замислити да кроз неколико месеци могу наступити такве промене, да после ових жарких дана река добива изглед ледене пустиње. Причали су им о јесењим маглама, када лутају па по неколико сати не могу да се дочепају обале, о кријумчарима, о легендарном Петру хајдуку и његовој жени Смиљи...

Рибари полегаше једно за другим на асуре у чамцима. Небо је било облачно, обећавало је освежавајућу кишу. Наши привезаше боље бродић да их олуја не изненади, а затим се опружише на палубу и заспаше.

На спруду

Од ране зоре рибали су под Трајановом таблом. Око десет сати кренуше низ воду.

Чим изиђоше из Казана, осетише необичну жегу тога дана. Небо је било сиво као над пешчаном пустињом; река, прекривена лешевима воденог цвета који је непрекидно падао, изгледала је прљава и као да одише нездравим дахом. Оставивши за собом острво Оградину, указа се на левој обали Стара Оршава, са дугим низом бродова у сенци јабланова, а према њој Текија, притиснута уз само брдо што се над њом диже.

Жеђ их је морила те се зауставише да би се снабдели водом на хладном извору крај Текије, добро познатом свим бродарима. На обали је омара била још несноснија. Седоше пред кафаном, наручише кафу. За неколико тренутака, посматрајући људе и ствари око себе, били су се већ уживели у досаду тог места.

Преко пута је била месарница са овчјим бутом на вратима, на који су падали ројеви мува. До ње пиљарница са нешто кржљава воћа и увеле зелени. До кафане је један старац чучао пред неколико свежих овчјих кожа. До њих, за другим

столом, седе полицијски писар. По начину како је наручио ракију, како је пушио и како су му се пролазници покорно јављали, могао је човек да му погоди цело биће, цео живот.

Крај њихових ногу играли су маче и штене. Наша двојица у тој дечјој игри животиња нађоше разоноде и лепоте, међу људском ружноћом што је била око њих. Момак, доневши им кафу, ошину животиње својом крпом, сматрајући да оне једино ремете уживање његових гостију.

— Хајдемо, рече Марко попивши кафу одједном. Рекох ти да је на обалама лепо само гледано с воде, при пролазу.

Упртише судове с водом и вратише се на брод. Под платном је сада било малко ветрића што га је кретање брода по брзој води давало. Врућина је била нагнала чак и буле на Ада-Калеу да до појаса загазе у воду на песковитом врху свога острва.

Под Ада-Калеом, на оној огромној ширини реке, не би се рекло да нема пролаза за два брода, и да се мора чекати да један изиђе из уског канала просеченог међу подводним стењем, да би други могао уићи. На Водицама је чекао велики путнички брод да изиђе уз воду неки теретни који се у даљини у огромном облаку дима извлачио из Сипског канала. *Срећна* не подлеже никаквим прописима већ се провлачи како уме, на своју одговорност. Вода је била доста ниска, те су сви бродови пролазили Сипским каналом што га је техника у самој обали ископала да би оби-

шла ону брану стења што се целом ширином Дунава препречила, несавладљива као права Гвоздена Врата.

Тога дана многи врхови тог подводног стења вирили су као црни зуби из запенушене чељустусти. Срећна се држала десне стране тог „старог пута“, где је стење нешто дубље под водом, и великом брзином прелетеше дуж спољашње стране насипа Сипског канала. Крму је држао Андреја, који је овуда већ пролазио и добро познавао пут и његове опасности. Ћутали су обоје, у оном уживању напетих живаца, у игри са опасношћу. Пред крај насипа пројурише мимо потопљени шлепчији је кљун само вирио. Био је пун соли кад је потонуо...

Вода је ту смушена, сударају се разне струје, кључа, пенуши се и окреће у вртлоге. Морао је Андреја хитро да исправља бродић, који је заносио час на ову, час на ону страну. Најзад открише село Сип, насеље самих рибара, а мало доцније били су међ групом пешчаних острва, покривених зеленилом, зарубљених тополама и врбама.

Готово је за Ђердапом! Ето поново широког и мирног Дунава, без стења и клисура, са спрудовима и адама, ниским обалама, по коме се плови и дању и ноћу.

Стадоше на једном спруду код Гура-Ваја. Били су задовољни што су срећно прешли опасна места. Изишавши на обалу да потраже хлада, опазише на песку крај воде нешто црно што је потсећало на човека који лежи потрбушке рашире-

них ногу. Али је ипак изгледало чудновато да човек има такав положај. Пођоше обоје да виде шта је.

Беше утопљеник.

Сав је био тако надут да је изгледало да ће прснути затегнуто одело испрљано муљем. Очи су биле широм отворене, исколачене, као скуване, па им се чинило да их прате погледом.

— Хајде, бежи од тога ужаса, рече Марко.

Вратише се бродићу, али им је утопљеник непрекидно био пред очима, а кужни задах их је још пратио. Марко погледа и помириса своју руку, као да је хтео да се увери да се не распада као на ономе лешу. Запалише мотор и удаљише се.

Андреја је покушавао да сврати мисли свога пријатеља на другу страну, али је и сам мислио на утопљеника са отвореним очима.

Кладово је било пред њима. Велики облаци прашине дизали су се на обалама. Небо се било натуштило, у даљини је севало, таласи су се дизали. Окренуше бродом и заклонише се иза шлепова натоварених дрвима, који су на котви стајали. Олуја прште, плаха киша уз грмљавину стаде падати у крупним капљама на реку која се на површини клобучала као да кључа. Заклоњени у собичку, одахнули од омарине, дисали су жудно свежи ваздух који је мирисао на буковину. Пре него што ће заћи, сунце сину још једном на пречишћеном небу. Оба пријатеља изиђоше на острво да мало опруже ноге. Марко, који опет помисли на утопљеника, рече:

— Природа, која је толика чуда остварила, могла је и у своме делу смрти да нешто лепше измисли од ове грозоте. Зар није могла удесити да у тренутку смрти, са нестанком живота одједном нестане и тела, његове подлоге, који би се са последњим дахом одједном растурио у прах и молекуле. Није најгоре што нестајемо, умиремо, већ што не нестајемо одједном и потпуно. То полако распадање, труљење онога што данас негујемо, наше коже, мишића, очију, целог тела, заиста је могло бити замењено лепшим прелазом у коначно ништавило.

АНДРЕЈА

Од нас зависи којим ћемо путем бити враћени пепелу из којег смо постали. Дај се спалити, па ће бити остварено оно што мислиш да је природа имала да оствари.

МАРКО

Ни спаљивање није тренутно уништавање. Далеко од тога. Посматрај комад меса који си бацио на жеравицу, па ћеш моћи замислити кроз какве све мене пролази наше јадно тело у крематориуму. Ништа то није мање грозно од распадања под земљом. Разлика је само у томе што се једно врши брже а друго спорије. Хоћеш ли се ти дати спалити?

АНДРЕЈА

То није моја брига и не зависи од мене. Јер откуд ја могу располагати собом кад не будем више постојао? Зар није сасвим свеједно шта ће бити са нашим „земним“ остацима?

МАРКО

Јесте. Али није свеједно по оне који нас воле, који ће плакати за нама и који ће нас до смрти у срцу носити (говорим уопштено и не мислим да смо ми баш у тим приликама). У томе питању морамо на њих мислити а не на себе. Присталице спаљивања (са гледишта хигијене и уређења градова заиста најбоље решење) излажу нам речју и сликом шта све бива са нашим телом покопаним у крилу мајке земље. Али нам не дају снимке онога што се дешава у крематориуму. И то мора бити красно! Најпре почиње кожа да руди, очи се... да ти не описујем све. Они сматрају као да то не постоји, зато што је кратко, што се брзо ниже. Али са психичког гледишта (а психа оних којима је смрт отела љубљено челаде, необично је осетљива нарочито одмах после вечног растанка) то брзо материјално изобличавање, са пролазом кроз све те ужасне ступњеве, управо је најтеже и најсвирепије зато што је нагло. Знаш да су у смрти најтежи, за оне који остају, први тренуци, помисао *наглог* прекидања животног влакна. Не може нам продрети у свест да нема више онога кога је пре неколико тренутака још било. Ту истину ублажује унеколико помисао да је од умрлога ипак још нешто остало, његово обличје, које бар првих дана смемо замислити под земљом онакво какво смо познавали. А први дани су ту најважнији за израњављену душу. Доцније, много доцније, кад је све пречи-

шћено, па и онај костур је сачувао нешто од личности којој је припадао, ипак више од пепела, који је кроз огањ прошао.

АНДРЕЈА

Рекох ти, ја се за себе бринем само до ивице гроба. Помисао на смрт, свакако, није ми особито пријатна; али ми је много непријатнија помисао на погреб. Било би боље тај последњи пут некако упростити, са више искрености и мање досађивања другима. Пред туђом смрћу ретко ко осећа да га иста судбина очекује. Стварно сви замишљају да ће бити боље среће, иако не би умели да кажу тачно шта замишљају. Туђа смрт уместо да нам буде поука и да нас потсети на стварност, увек је сматрамо нечим изузетним, неким несрећним случајем којему се ми надамо избећи. Ништа није тако поучно као гробови, који никога ничему не поучавају.

МАРКО

Гробља имају нечега умирујућег и утешног. Кад помислиш да су оне небројене патње болесника, самртника, оне дуге ноћи очајања и мучеништва, да је све то замењено оним савршеним миром међу цветним стазама, тада заиста гробља умирују и теше.

АНДРЕЈА

Смрт је сасвим у складу са животом, живота не би могло бити без ње.

Ту нема шта да се замери. Али прелаз из живота у смрт, ту је потпуно одсуство оне хармоније и складности које је природа унела у таквом изобиљу у своја дела. Док је у постанку живог бића и његовом развоју све предвиђено, утврђено до у потанкостима, његов нестанак је остављен случају. Живот је једно недовршено дело. Као да се природа уморила и застала пре него што је предузето довршила. Тако да животни ток човеков, у почетку сав у складу и обећањима, озакоњен и регулисан, завршава се расулом, распадањем у сваком смислу, правим падањем под стечај једног великог предузећа... Природа се побринула како ће своје дело саградити, али се није побринула како ће га на достојан начин и растурити. Живот је целисходност, смрт је игра случаја. А могло би се замислити да живо биће нестане исто онако у складу, реду и поступности као што је и постало; да се све у реду и без трзаја врати у мртвило и несвесност, као што је из овога све постало.

МАРКО

Истина је, живот, како се завршава, врло је бедна и свирепа игра у коју човек упада. Чудодивно да се човек још помирује са таквом судбином.

АНДРЕЈА

Да ли се баш у дубини своје душе помирује, нисам уверен. Али шта би му друго и остало. Не можемо никуда из ове коже. Али најжалосније је

то што нисмо кадри ни да замислимо ништа савршенијег од овог несавршеног система живота и смрти. Покушај, па ћеш видети да би свака невоља била замењена другим и горим, кад би била отстрањена; јер не можеш замислити ништа бољега од свих тих невоља које чине људски живот. Можеш ли замислити срећније човечанство од овог данашњег несрећног? Кад бисмо, на пример, умирали сви у истој врло дубокој старости, не би било више те наде која се везује за неодређени тренутак смрти и не бисмо се, шетајући гробљем, осећали победници над свима оним који су умрли млађи од нас. Па и овако су млађи нараштаји нестрпљиви што старији брже не одлазе... Здравље! али шта му даје цену ако не болест? Као што без рата нема сласти мира. Какво би човечанство било кад би било савршено? Умрло би од досаде. У несавршенству и у злу је извор наше делатности, добра и највиших душевних уживања. Замисли само, да нема преступника, злочинаца и парничара, не би било јуриспруденције, срећне славе криминалиста и правника, богаства адвоката, хлеба тамничарима. Замисли само шта све установа, личне среће и славе ниче из болести. Толике науке, велика имена, сјајни проналасци, академије, читаве гране људског промета и трговине... Лекари нису баш тако одушевљени кад се број болесника смањује без њихове заслуге. А човечанство не би било срећније кад не би било болести, иако би дуже живели људи и мање патили. Јер да ли смо ми срећнији тиме што не умиремо данас од куге

као некада? Али болести које су нам непрекидна претња доприносе нашој срећи док успевамо да им измакнемо, јер знамо да их има који су са њих несрећни. Здраво, мудро и непорочно човечанство било би мртво човечанство. И немојмо заборавити да она добра половина човечанства налази данас смисла и циља животу захваљујући оној другој половини неваљалих, порочних, болесних. Човек на злу и патњама гради добро и срећу своју. Немојмо дакле одвише циљати савршенству и немојмо одвише строго осуђивати несавршенства. Наука је хтела да човек без зноја долази до хлеба. Али чим је престао да се зноји човек је почео гладовати... Право је имао онај који је рекао да је све на свету да не може боље бити. Није то рекао неко који није био искусио суровости живота, већ неко који је о њима имао дубоко искуство.

МАРКО

Да, нема сумње, кад не би било несрећа не би се знало за срећу. Стога су често људи који би по општем мерилу среће морали бити врло несрећни у ствари срећнији него што ми то замишљамо. Они који су осетили дах смрти задовољни су и кад им од живота остане врло мало, задовољнији су од оних којима живот све даје. Познавао сам једног сиромашног човека коме је једна страна тела била годинама узета. Све је његово задовољство било да после прочитаних новина седне крај прозора из дворишта и да гледа

безначајни призор једног киселог дрвета и комада неба између две куће. И он је у томе уживао. Није био несрећан. Најтеже му је било кад би га когод жалио. Истина је, једно дрво и мало неба могу онога који уме да гледа и мисли забавити много више него што се на први мах мисли. Што нам се више одузима, све се мањим задовољавамо. Човек би се задовољио да може само да вири кроз кључаоницу живота.

АНДРЕЈ.

Више се ужива у животу кад се на њега не полаже одвише, јер нам тада помисао на смрт не пада тако тешко. Исто тако многа блага овога света кваре живот јер се помишља шта ће се све смрћу изгубити. Кад би ми помисао на смрт тешко падала, било би добрим делом због овог нашег бродиа, с којим не бих хтео да се растанем.

МАРКО

Наситићеш се и њега једног дана. Затим, није искључено да ће пре нас иструлити. Ја и у томе налазим неко уживање, неку утеху или освету, кад видим да је оно што имам трошније од мене, кад се, на пример, неки предмет који волим разбије. Штету надокнађује моја утеха да му је било суђено да га надживим... Проћи ће нас љубав и према нашој Срећни кад нам не буде могла дати више ништа новог. Јер није најмучније у животу гледати пролазност у неповрат, већ је најмучније кад се дође до осећања да се све по-

враћа и понавља, да је све ново већ виђено и осећано, кад пролеће не значи више обнављање већ понављање, кад се млађи заносе мислећи да су пошли путовима којима нико пре њих није крочио, а ми видимо да иду стазама утрвеним многим нараштајима. До тога увиђања неки долазе пре, неки после, а неки се рађају са тим осећањем. Ови су најнесрећнији. Исто важи и за нараштаје. Има их који ступају на позорницу живота са осећањем да су преживели и осетили све што је пре њих толике одушевило. Има нараштаја који су у младости стари, као што има деце која се рађају као старци. Изгледа, наслеђе у својој фантазији може да пренесе на потомство и преживљено и осећано, тако да потомци настављају где су родитељи били доспели; јер како објаснити да данашња деца чим науче читати налазе да су застарели наши омиљени писци и песници?

АНДРЕЈА

Иако се човек обично не насити живота, ипак је лакше умрети кад се има шта погледати за собом него кад је поглед упрт у будућност. Премда је живот готово сав у будућности. Оно што је преживљено не рачуна се готово ништа; јер иначе зашто би стари завидели млађима, кад имају стечен живот, а живот који млади имају тек да проживе увек је непоуздана вредност. Млади желе дуго да живе, тј. да остаре, јер знају да једно без другога не иде. А кад је старост на прагу, не могу да се утеше. Од старости је горе онај лу-

кави начин на који се она увлачи у наш живот. Кад би старост одједном наступила, прославили бисмо последњи дан своје младости а сутра бисмо били старци. Помирили бисмо се с тим као са толиким другим стварима са којима се растајемо у животу једног одређеног дана. Али неопажено старимо. Свако јутро кад се погледамо у огледало не налазимо никакве промене; неки пут нам изгледа чак да смо млађи него јуче. Варамо се и зававамо све док једног дана нема више сумње да смо старци. Кад и како се то десило, не умемо рећи.

Много сам више радознао у које ћу доба године умрети него које године. Смрт је некако различна према годишњим добима: у пролеће је као прекидање новог започетог кола, у јесен се подударара са његовим крајем. Усред лета, по оним нашим жегама, или усред зиме, по вејавицама, смрт као да је дошла кад јој време није. Пред зиму је некако најпааметније поћи на тај последњи пут (осим што се спремљене зимнице тиче). У сваком случају сваке године славимо незнани дан своје смрти, можда весело и задовољно као и свој рођен-дан. А што се тиче године наше смрти, тј. дужине нашег живота, она не значи ништа; свакако не означује колико смо живели. Јер календарске године свакако нису мерило трајања живота. Нису ли нам неки дани дуги, други кратки, неке године остају у нашој успомени као врло дуге, друге су прошле да их се ни не сећамо. Стога то настојање људско да се по календару живи што дуже, нема никакве везе са стварним трајањем

живота. То је пре нека утакмица да се туче рекорд. Јер и у томе човек је вођен у својим настојањима не себе ради већ ради других; жао му је да умре, нарочито с тога што их има који су живели дуже од њега, а лакше му је да се растане са светом кад види да су се други пре њега растали. Стварна дужина живота зависи од других чинилаца него што је окретање земље око сунца. Те би чиниоце требало познавати кад би се хтело продужити људски живот, а не пресађивати жлезде. Данас има толико нарочитих установа за изучавање и безначајних питања да би врло умесно било основати институт за научно, рекао бих експериментало изучавање фактора дужине живота, праве дужине, оне коју ми осећамо а не коју календар бележи. Требало би пронаћи како треба живети па да имамо осећање да сваки дан траје врло дуго, што дуже. Једино се бојим да би се можда пронашло да су досада и непријатности управо ти фактори. Значило би да имамо да бирамо или срећу и утисак кратког живота, или досаду и дуг век. А можда и не мора бити тако. Нису нам само гимназијске године изгледале бескрајне . . . .

МАРКО

Осим института за научно изучавање услова дугог живота, основао бих и институт за изучавање услова људске среће, а ова није само у дужини живота. Истина је, има много рецепата срећнога живота, којих се нико не држи; али мислим да је то

стога што нису научно испушани. То би били прави добротвори човечанства, они који би човеку дали нова открића на томе пољу. Јер спасавати само људе од неких болести, не значи чинити људе ни бољим ни увек срећнијим. Пастер је велики добротвор човечанства. Али да ли је људе учинио бољим? Он је укротио зло које долази од животиња и микроба, он је дакле ове учинио бољим а не људе. Траже се нови облици људског друштва, а не нови облици човека. Мислиш ли пак да са истим људима може бити нечега битно различног па ма какав облик имало њихово друштвено уређење?

АНДРЕЈА

Заиста би требало да се наука позабави и људском срећом, јер до сада наука је или чисто интелектуална, или користи техници, трговцима, рату, чему год хоћеш, али није људска, не бави се човеком.

У вези са срећом је и поштење. Јер се поштени од непоштених не разликују по некој дубокој црти своје природе, већ по обиму својих жеља и средствима њиховог задовољења. Ко има мало потреба и доста средства, има све услове да буде поштен; као што онај који има велике потребе а недовољна средства има главни услов да буде непоштен. Стога васпитавати се да са малим будемо задовољни, тј. срећни, најбољи је пут ка поштењу.

МАРКО

Ја опет мислим да онај који је непоштен биће такав и кад би му све жеље биле испуњене; а поштен ће бити такав и кад му ниједна није испуњена . . . .

И питање смрти се изучава са свих гледишта, само не са гледишта људског достојанства. Наука продужује живот али не измирује човека са смрћу нити му ову чини лакшом. Напротив, одузевши загробне наде учинила је да се мисаони човек мора заварати и бити површан до невероватности у своме ставу према смрти. Је ли то достојно, бити учен, тражити целог свог века истину, а пред смрт бити завараван од своје околине, бити обманљиван од лекара, и завршити своју животну филозофију инјекцијама морфиума? Много се достојније понашају према смрти они којима наука није ништа открила. Колико је већи онај сељак који мирно гледа смрти у очи, припрема се за њу уређујући своје послове, од оног чувеног лекара кога ученици варају да је спасен онда кад му се крај приближује. Достојан крај живота откупљује цео живот.

Знао сам једног свештеника, који је пратио осуђенике на губилиште и који је имао успут, у колима, да осуђенику пружи последње утехе вере. Размишљао сам шта би се све утешне речитости могло развити у таквој прилици. Ако ишта могао му је рећи да човек ни у највећој казни својој није могао ништа измислити чиме га природа није већ обдарила: зар неће умрети и они који му суде?

Умреће можда тежом смрћу од њега. Запитах једног дана тог свештеника, чиме теши своје сапутнике.

— Ја им велим да се не боје, јер ће у последњем часу стићи помиловање.

И онај бедник, идући на губилиште, упире очи у свештеника очекујући обећање. Да ли је овај смео да га погледа у очи, не знам.

Ето, тако од прилике сви ми који нешто знамо и мислимо одлазимо на други свет, преварени, обманути, да нам најближи не смеју погледати у очи које се гасе.

АНДРЕЈА

Стога је најбоље умрети нагло, тренутном смрћу. Тада све те незгоде отпадају.

МАРКО

Напрасна смрт, дакле. То не бих желео никако. Јер та нагла смрт, неочекивана, више открива беду и ништавост нашег живота него патње болести. Умрети а и не видети смрти. Много више изазивају моје сажаљење они које смрт изненада однесе, него они за које смо знали да им се крај приближује. Поред све трагичности смрти, зар нема ту неке лакрдијашке шале, добро ручати, бити лепо расположен, заказивати састанке пријатељима, имати планове за блиску и даљу будућност, а умрети пре него што би се и ручак сварио. Смрт увек пресеца намере и наде, али полако уми-

рање боловањем ипак припрема бар околину за оно што ће наступити. Док она изненадна смрт без увода изгледа као нека неукусна шала судбине.

АНДРИЈА

Уверен сам да смрт није тако тешка као што је замишљамо. Јер или наступа тако брзо и изненада да за њу и не дознамо, или нас болест припреми свим средствима што јој је природа дала да без великих трзаја заспимо вечним сном. У сваком случају, од све филозофије ту највише помаже мало морфиума у згодном тренутку. Видим шта би ти хтео. Ти који поричеш рационалност живота, хтео би да рационално умреш. Али то је немогуће. Нагон живота не да се помирити, у великој већини случајева, док је у нама, са свешћу о смрти. Буди дакле доследан, заваравај се у животу као и у смрти. Веруј, дакле, да ћеш живети дуго, што не треба да те спречи да уредиш већ сада све своје послове. А ако верујеш да ћеш живети и кад умреш, онда брини се више за онај живот него за овај.

МАРКО

Јесте, ту би било решење, кад бих веровао у будући живот као толики нараштаји пре нас, који нису ништа глупљи од нас били. Одузели сте нам то, ти и твоја наука, а у замену нам дајете „мало морфиума у згодном тренутку.“

Пред поноћ седела су оба пријатеља на палуби бродића, један према другом, вечерајући. Крмар шлепа уз који су се били заклонили, усту-

лио им је кутију ајвара намењеног Београду (без дангубљења на трошарини). Сладећи кашиком сјајна зрнца црнога млечнога бисера, Марко рече:

— Баш је чудновато да је све оно што је у природи изузетно добро и лепо, да је све то и ретко. Јер не можеш рећи да је ова икра тако добра само зато што је скупа. Исто тако и злато има ванредне особине са којих га и хемија ставља на врх својих лествица. Драго камење има заиста јединствен сјај и одблеске.

— Овај је ваздух, одврати Андреја, слађи и опојнији од свих јела и пића, а ова месечина у води куд и камо се лепше прелива од сјаја најлепшег драгог камења. Погледај само... Него, знаш ли шта? Ипак је најбоља мудрост живота да се много не мудрује. Добро смо вечерали; ноћ је чаробна. Шта је оно што и највећа уметност може дати, према овој ноћи на води! Хајде да се пресвучемо. Путоваћемо целу ноћ, а сутра ћемо се испавати тамо негде на ушћу Тимока...

Срећна је полако одмицала остављајући за собом бразду изоране месечине. Ишли су без журбе, без циља, низ воду. Јер неизвесност је највећа драж путовања, а брзина његов највећи непријатељ.

— Крај —

САДРЖАЈ:

Путовање	5
Пријатељство	9
Брод	13
Смедерево	15
Рам	29
Голубац	57
Госпођин Вир	75
Tabula Traiana	93
На спруду	107

